

Samlaren

Tidskrift för

svensk litteraturvetenskaplig forskning

Årgång 128 2007

I distribution:

Swedish Science Press

Svenska Litteratursällskapet

REDAKTIONSKOMMITTÉ:

Göteborg: Stina Hansson, Lisbeth Larsson

Lund: Erik Hedling, Eva Hættner Aurelius, Per Rydén

Stockholm: Anders Cullhed, Anders Olsson, Boel Westin

Uppsala: Bengt Landgren, Torsten Pettersson, Johan Svedjedal

Redaktörer: Anna Williams (uppsatser) och Petra Söderlund (recensioner)

Inlagans typografi: Anders Svedin

Utgiven med stöd av
Vetenskapsrådet

Bidrag till *Samlaren* insändes till Litteraturvetenskapliga institutionen, Box 632, 751 26 Uppsala. Uppsatserna granskas av externa referenter. Ej beställda bidrag skall inlämnas i form av utskrift och efter antagning även digitalt i ordbehandlingsprogrammet Word. Sista inlämningsdatum för uppsatser till nästa årgång av *Samlaren* är 1 juni 2008 och för recensioner 1 september 2008.

Uppsatsförfattarna erhåller särtryck i pappersform samt ett digitalt underlag för särtryck. Det består av uppsatsen i form av en pdf-fil.

Abstracts har språkgranskats av Sharon Rider.

Svenska Litteratursällskapet tackar de personer som under det senaste året ställt sig till förfogande som bedömare av inkomna manuskript.

Svenska Litteratursällskapet Pg: 5367-8.

Svenska Litteratursällskapets hemsida kan nås via adressen www.littvet.uu.se.

ISBN 978-91-87666-25-4

ISSN 0348-6133

Printed in Sweden by
Elanders Gotab, Stockholm 2007

Elsa Fougth som Kungl. boktryckare

Av ANNA-MARIA RIMM

Det största och mest ansedda svenska boktryckeriet kring sekelskiftet 1800 drevs av en kvinna: Kungl. boktryckaren Elsa Fougth (1744–1826). Fougth var under närmare fyrtio år innehavare av Kongl. Tryckeriet – det tryckeri som hade privilegium på att mot en statlig ersättning trycka och förlägga rikets offentliga tryck, däribland handlingar från Kungl. Maj:t och ämbetsverken. Elsa Fougth innehade en mycket stark position inom sin samtids litterära system. Utöver uppgiften att förlägga och trycka Sveriges viktigaste handlingar, var hon verksam inom en rad andra områden av bokbranschen. Exempelvis var hon boktryckare och förläggare av framgångsrika författare som Thorild och Lidner, drev ett stilgjuteri, skötte redaktörskapet för tidningen *Stockholms Weckoblad*, var en aktiv medlem av boktryckarnas intresseorganisation Boktryckerisocieteten, samt importerade böcker och idkade bokhandel.

Som dotter till Kungl. boktryckaren Peter Momma och publicisten Anna Margareta von Bragner föddes Elsa Fougth in i bokbranschen. Familjen Momma drev framgångsrikt ett boktryckeriimperium där innehavet av Kongl. Tryckeriet och privilegiet att ge ut det offentliga trycket intog den främsta platsen. År 1762 gifte sig den artonåriga Elsa med ämbetsmannen Henric Fougth, vilken snabbt aktiverade sig inom familjen Mommas företag. När makarna Momma båda avled 1772 testamenterade de sina samtliga affärsrörelser till dottern Elsa och svärsonen Henric Fougth. Tillsammans drev paret Fougth Kongl. Tryckeriet och dess vidhängande verksamheter i tio år till år 1782, då Henric avled. Nu hade Elsa total, självständig kontroll över sina företag, och skulle komma att behålla den ända fram till 1811 då hon valde att gå i pension.

Föreliggande uppsats har två syften.¹ Till en början vill jag söka klarlägga hur Elsa Fougth – som kvinnlig aktör i ett samhälle inom vilket kvinnors yrkesverksamhet begränsades av såväl juridiska som inofficiella hinder – kunde uppnå en så pass framstående position i samtidens litterära system. Genom en genushistoriskt inriktad bakgrundsteckning och genomgång av kvinnligt företagande i bokbranschen i äldre tider, delvis med internationella utblickar, vill jag försöka svara på frågan: vilka grundförutsättningar hade Elsa Fougth?

På senare år har det kommit flera välbehövligen gedigna undersökningar om kvinnliga författare i äldre tider.² Men den svenska bokmarknadshistoriska forskningen

saknar ännu i hög grad studier av *övriga* kvinnliga aktörer på bokmarknaden, och min förhoppning är att kunna medverka till en förändring av detta.³ En förhoppning är vidare att min undersökning kan bidra till den svenska genushistoriska forskningen i allmänhet. Studiet av den enskilda aktören Elsa Fougts möjliggör en närmare granskning av en 1700-talskvinnas reella livs- och arbetsförhållanden i ett samhälle där de legala begränsningar som formellt styrde kvinnors handlingsutrymme var många och till synes svårmanövrerade. Jag vill undersöka hur stort utrymme individen Elsa Fougts hade att agera i praktiken utifrån just sina förutsättningar och sin unika position, och vilka strategier hon använde för att tänja ut detta utrymme. Detta innebär dock inte att jag bortser från de strukturella ramar som fanns satta för henne; främst utifrån hennes kön, civilstånd och sociala tillhörighet. Utan en medvetenhet om dessa ramar blir det omöjligt att upptäcka den enskilda aktörens strategier för att överskrida dem, och, i förlängningen, vad detta kan ha haft för betydelse eller påverkan på strukturerna.⁴

Det andra syftet med denna uppsats är att utreda Elsa Fougts mest centrala yrkesuppgift: att vara Sveriges Kungl. boktryckare. I två tidigare publicerade artiklar i tidskriften *Biblis* har jag sökt utreda vad rollen som Kungl. boktryckare innebar under 1700-talet för Elsa Fougts föregångare Johan Henrik Werner, Peter Momma och Henric Fougts.⁵ En ambition med denna artikel är att göra jämförelser mellan Elsa Fougts roll som Kungl. boktryckare och situationen för hennes föregångare. Vad händer under Elsa Fougts regi? Hur agerade Fougts som företagsledare? Finns det några stora likheter eller skillnader gentemot föregångarna, och i så fall, vad kan detta bero på? Går det att se att Elsa Fougts kön påverkade hennes ställning i det litterära systemet i någon riktning?⁶

Avsnittet om Elsa Fougts som Kungl. boktryckare inleds med en diskussion om den ersättning hon fick från staten för arbetet med det offentliga trycket. Därefter följer en kort utredning om hur korrekturläsningen av dessa förlagsartiklar gick till, varefter jag försöker närma mig frågan om upplagestorlek och distribution. Efter ett stycke om konkurrerande boktryckares försök att göra intrång i Fougts privilegier som Kungl. boktryckare diskuterar jag hennes verksamhet med etablerandet av ett stilgjuteri samt hennes strävan att få ge ut Gustaf III:s medaljhistoria. Avslutningsvis redogör jag för ett tidigare aldrig uppmärksammat dokument författat av Elsa Fougts rörande Adolf Fredriks och Gustaf III:s försök på boktryckarbanan.

Jag kommer inte att ta upp Kongl. Tryckeriets arbete med övrigt icke-offentligt tryck. Tanken är att dessa ska behandlas i en separat uppsats, där även Elsa Fougts biografiska bakgrund beskrivs närmare.

Förutsättningar

Familjens betydelse för Elsa Fougts kan inte överskattas. Fadern, som var en av Sveriges ledande boktryckare och förläggare – därtill också verksam inom stilgjuteri, pappersbruk och bokhandel – kunde ge sin dotter enastående möjligheter till en framtida karriär inom bokbranschen.⁷ Även modern som kvinnlig publicist torde ha fungerat som en viktig yrkesförebild för Elsa Fougts.⁸ Utöver det faktum att Elsa Fougts en dag skulle komma att ärva familjens affärsimperium, innebar hennes uppväxt ett unikt sätt att förvärva de nödvändiga praktiska och teoretiska kunskaper som krävdes för ett framtida framgångsrikt deltagande i det litterära systemet.

Men den kanske viktigaste förutsättningen för att Elsa Fougts i juridisk mening skulle kunna verka som självständig aktör i det litterära systemet var att hon relativt ung blev änka. Den 1 december 1782 blev hon Sveriges Kungl. boktryckare i och med att hennes man Henric Fougts dog, 62 år gammal.⁹ Paret hade då varit gifta i tjugo år, och hade fem barn i livet.¹⁰ Makarna Fougts hade strax före Henrics bortgång den 19 oktober 1782 författat ett gemensamt testamente.¹¹ Enligt testamentet skulle deras samtliga rörelser, såväl boktryckeri, stilgjuteri och pappersverk, ”med dertill hörande fastigheter, Materialer och Effecter” gå vidare till den efterlevande parten: ”[...] den utaf oss som den andra öfverlefver, vare sig man eller hustru, skall så länge den ogift sitter förblifva uti en fri, orubbad och ensam disposition och förvaltning af all vår ägendom i löst och fast, af hvad namn och egenskap den vara må, utan at någon må hafva våld at sig deruti blanda eller under någon slags förevändning tränga sig in uti förvaltningen deraf til största eller minsta del.”¹² Inskärpan det av att Elsa skulle sitta i orubbad bo var troligtvis snarare riktat mot barnen än mot eventuella konkurrenter, och innebar för Elsas del att hon nu hade autonom och fullständig kontroll över sina företag.¹³

Det faktum att Elsa Fougts blev änka innebar att hennes juridiska ställning som yrkesverksam kvinna stärktes markant. Det kan här vara på sin plats att i korta drag relatera kvinnans juridiska ställning under den aktuella tidsperioden. En ogift kvinna var enligt 1734 års lag omyndig och stod under förmyndare. En gift kvinna var underställd en målsman, det vill säga hennes make. Att stå under förmyndare respektive målsman var *inte* samma sak. Målsmannen kunde ”föra någons talan, särskilt inför domstol”, medan förmyndaren var den som fick ”handha den omyndiges egendom samt sköta dennes angelägenheter.”¹⁴ Men juridiska begränsningar till trots hade gifta kvinnor möjlighet att råda över familjens egendom om mannen var inkapabel att göra det, och kunde också om mannen tillät det ”i relativt stor utsträckning agera på egen hand i ekonomiska sammanhang”. Det fanns ett glapp

mellan teori och praktik: trots att kvinnors rättigheter var starkt kringskurna i juridisk bemärkelse, hade de i praktiken ofta möjligheter att agera friare.¹⁵ Dessa möjligheter utstakades inte bara av lagen, utan var i hög grad också avhängiga kvinnans sociala situation och ståndstillhörighet. Elsa Fougts – som uppvuxen och verksam inom ett inflytelserikt familjeföretag, och med en mor som genom sitt yrke hade visat henne att vitter yrkesverksamhet var möjlig för kvinnor – torde ha haft förhållandevis stora möjligheter att agera i praktiken.

Som änka hade man en relativt god rättslig ställning. Änkor var myndiga, fick föra sin egen talan och sköta sina angelägenheter efter eget tycke, och hade till och med juridisk rätt att vara med och besluta om sina barns giftermål.¹⁶ Efter 1734 års lag försämrades visserligen läget något, då änkers rätt att ta krediter begränsades.¹⁷ Ändock står det klart att änkeståndet medförde markant ökad självständighet för Elsa Fougts.

I och med Henrics död fick Elsa total kontroll över företagen. Men faktum är att hon så tidigt som 1772, då hennes föräldrar båda dog, ägde hälften av företagen.¹⁸ Enligt giftermålsbalken i 1734 års lag ägde gifta makar nämligen ”giftorätt till hälften i arf”. Det innebär att Henric Fougts 1772 blott ärvde femtio procent av affärsverksamheterna – tack vare sitt äktenskap med Elsa – och inte hundra procent.¹⁹ Trots att det endast var Henric Fougts som titulerades ”Kungl. boktryckare” 1772–1782, var alltså de formella ägarna till Kongl. Tryckeriet och de övriga familjeföretagen *båda* makarna Fougts.²⁰ Detta är ett faktum som gång på gång har bortsetts från i tidigare sekundärlitteratur om Kongl. Tryckeriet och som förtjänar att uppmärksammas: inom tidigare forskning förmedlas nämligen ofta uppgiften att det blott var Henric som ärvde Kongl. Tryckeriet med medföljande företag efter svärföräldrarnas död, och att Elsa först *efter* makens död trädde in som ägare.²¹

Elsa Fougts yrkesverksam före änkeståndet

Att Elsa Fougts inte bara var delägare i Kongl. Tryckeriet redan före makens död, utan också deltog i det dagliga arbetet, är obestriddigt. Jag menar vidare att den yrkeserfarenhet hon förvärvade under åren då hon och maken tillsammans skötte Kongl. Tryckeriet efter makarna Momma, var en viktig förutsättning för att hon sedermera framgångsrikt kunde driva Kongl. Tryckeriet och vidhängande affärsrörelser självständigt. Som ett flertal genushistoriker har påpekat fungerade kön i det gamla ståndssamhället generellt sett som en *hushållsposition*.²² Trots att kvinnan var underordnad mannen kunde hon representera hushållet eller gården på många sätt. Kvinnors delaktighet i arbetet i hushållet var en nödvändighet, och änkor övertog sina makars rättigheter sedan dessa dött. Hushållet betraktades som en enhet, och

historikern Gudrun Andersson dristar sig till och med till slutsatsen att ”det inte spelade så stor roll vem som gjorde vad så länge hushållet gynnades därav”.²³ Britta Lundgren beskriver i sin avhandling *Allmänhetens tjänare* hur kvinnor varit yrkesverksamma inom det svenska postverket ända sedan 1600-talet. Dels arbetade gifta kvinnor medan deras män – vilka var de som uppbar den officiella titeln som exempelvis postmästare – ännu levde, dels hade kvinnor, eller till och med övriga familjemedlemmar, möjlighet att överta männens befattningar efter det att de avlidit.²⁴

Boktryckerierna i Europa i tidigmodern tid var i regel hushållsbaserade familjeföretag som ofta till och med drevs i det hus där företagarfamiljen bodde. Att kvinnorna – vilka i allmänhet var upplärda i yrkeskonsten – skulle delta i arbetet var en självklarhet. C.J. Mitchell berättar i en artikel om kvinnliga boktryckare i Storbritannien under 1700-talet att boktryckardöttrar ofta mötte yrket tidigt, då de som barn fick hjälpa sina föräldrar. Det var också vanligt att boktryckardöttrar gifte sig med boktryckare.²⁵ Mitchells beskrivning visar stora likheter med boktryckardottern Elsa Fougts liv.

Min klara uppfattning är att såväl Henric som Elsa Fougt var delaktiga i det dagliga arbetet med sina företag på 1770-talet – även om det var Henric som var dess ansikte utåt och den vars namn stod på titelsidan på de tryck som gavs ut på Kongl. Tryckeriet. Elsa Fougt ska som gift enligt tidigare forskning ha varit verksam med redigeringen av *Stockholms Weckoblad*,²⁶ men jag menar att hon även måste ha arbetat med de övriga rörelserna.

I makarnas gemensamma testamente står det exempelvis att läsa att ”vi bägge i flere års tid *gemensamt* [min kurs.] drifvit och skjött dessa värk och ägendorar”, syftande på Kongl. Tryckeriet och de sammanhängande rörelserna.²⁷ Ytterligare belägg för att Elsa Fougt tidigt arbetade med familjeföretagen finner man i hennes ansökan 1783 om att få starta stilgjuteri, där hon skriver att hon under makens livstid ”städse varit honom uti alla hans entrepriser och all hans rörelse til biträde”.²⁸ Vidare hävdar Fougt i en ansökan om högre ersättning till Statskontoret 1801 att hon varit verksam som Kungl. boktryckare i snart trettio år – det vill säga, sedan 1770-talet, då paret Momma avled och överlät verksamheten på paret Fougt.²⁹ Men det kanske allra bästa beviset för att Elsa Fougt i hög grad måste ha yrkesverksam då maken levde är att hennes övertagande av företagen tycks ha gått mycket smärtfritt. Hur skulle Elsa Fougt omedelbart ha klarat av ta över allt ansvar för företagen, skriva räkningar och beställningar, ta över samtliga kundkontakter och korrespondens med myndigheter, träda in i Boktryckerisocieteten och bevaka sina intressen gentemot konkurrenter om hon *aldrig* arbetat med dylika sysslor tidigare?³⁰

Det är tydligt att en kvinna i allra högsta grad kunde – och, förmodligen, förväntades – vara aktiv i ett hushållsbaserat företag under 1700-talet, trots att mannen var

den som företrädde verksamheten i den offentliga sfären. Att man och hustru tillsammans deltog i arbetet med sina företag var snarare regel än undantag, och betraktades som en självklarhet från korporationernas (d.v.s. societeter och skrån) håll.³¹ I offentliga dokument och källor är dock ofta kvinnornas arbete inom familjeföretagen gömt, då det endast är deras mäns namn som registrerats.³²

I Ann Öhrbergs *Vittra fruntimmer* påpekas det hur kvinnor, som saknade möjlighet att framträda i många offentliga politiska sammanhang, ändå kunde påverka informellt: de var delaktiga i nätverk och informella sammanhang och debatter som låg bakom formella beslut i den politiska offentligheten.³³ En parallell kan dras till historikerna Leonore Davidoffs och Catherine Halls studie *Family Fortunes*, som visar hur medelklassens män i offentligheten kring åren 1780–1850 hade sin bas i privata sammanhang som exempelvis familjenätverk, utan vilka de inte kunde ha lyckats i offentligheten.³⁴ På ett liknande sätt skulle man kunna betrakta Elsa Fougts roll som delägare och medarbetare i Kongl. Tryckeriet under 1770-talet: hon var, om än indirekt, i högsta grad delaktig i det offentliga samhällslivet genom det familjeföretag hon ägde och arbetade i tillsammans med sin man. Den 'offentliga' företrädaren för Kongl. Tryckeriet, maken Henric, sprang vidare anmärkningsvärt nog ur Elsas 'privata' familjenätverk, då det var från *hennes* familj företaget härstammade.

Det är vidare rimligt att anta att företaget gynnades av att Elsa och Henric kom från olika sammanhang med olika nätverk. Elsas släkt nätverk bestående av företagare i bokbranschen stod med största sannolikhet för det praktiska kunnandet, medan Henric med sin bakgrund inom Bergskollegium och ämbetsmannakretsar kunde bidra med statliga kontakter.³⁵ Sammanslagningen av dessa två nätverk torde ha gagnat affärerna, och kan ses som en av förutsättningarna för Elsa Fougts framtida framgångsrika verksamhet.³⁶

Kvinnor som företagare i bokbranschen i äldre tider: internationella perspektiv

Då det finns ytterst lite tidigare forskning kring svenska kvinnors företagande inom bokbranschen i äldre tider, har jag inför denna korta bakgrundsteckning hämtat inspiration från utländsk, främst anglosaxisk, forskning i ämnet.

Kvinnor var tidigt yrkesverksamma inom en rad områden, till skillnad från vad mycken historisk sekundärlitteratur förtäljer; till exempel drev kvinnor stora industrier i Frankrike i slutet av 1700-talet.³⁷ I en stor del av tidigare forskning märks dock en tydlig oförmåga att betrakta kvinnor som arbetat i äldre tider, exempelvis i boktryckeribranschen, som aktiva och betydelsefulla aktörer – detta gäller såväl för svenska förhållanden som brittiska och franska.³⁸ Ofta finns ett underliggande an-

tagande att kvinnors delaktighet i företag sträcker sig till att tjäna männen, samt att boktryckaränkor i själva verket inte arbetat själva, utan låtit sin förman sköta rörelsen tills hon hittat en ny äkta make beredd att ta över företaget.³⁹

Geraldine Sheridan avvisar dock kraftigt uppfattningen att fruarna till företagare i bokbranschen främst ägnat sig åt att tjäna sin man och 'kvinnliga' sysslor som matlagning och tvätt, och menar att dessa slags sysslor endast upptog en marginell del av deras tid. Framför allt ägnade sig fruarna åt arbetet med företaget, och deras medverkan i det var nödvändig för dess överlevnad.⁴⁰

Även litteraturvetaren Paula McDowell framhåller boktryckaränkornas osynlighet i historieskrivningen. McDowell lyfter fram boktryckaren Elinor James (verksam på 1600- och i början av 1700-talet), vilken enligt egen utsago var verksam inom boktryckeribranschen i över fyrtio år. Av tidigare forskning har hon dock ignorerats, eller blott klassificerats som sin makes "änka". Man har således betraktat hennes tid som boktryckare som varande fem år (efter det att maken dött) och inte fyrtiofem, vilket var den tid som hon själv uppfattade sig som yrkesverksam, både som gift och som änka.⁴¹ En parallell kan dras till Elsa Fougts tidigare nämnda utsaga i ansökan till Statskontoret 1801, där hon – förvisso i en förhandlingssituation – hävdar att hon varit verksam som Kungl. boktryckare i nästan trettio år, vilket alltså även inkluderar åren som gift, då Henric Fougts var verksam under 1770-talet och dog först 1782.

Enligt Felicity Hunt, i en artikel om brittiska kvinnor i bokbranschen under äldre tider, var det dock ovanligt att kvinnor deltog i det praktiska tryck- och sättararbetet; det var enligt henne vanligare att kvinnor bidrog genom att vika ark och sy ihop dem.⁴² C.J. Mitchell, däremot, hänvisar till ett flertal källor som tyder på att kvinnor arbetade med såväl att praktiskt trycka, som att bära tunga buntar papper och arbeta med sättning, och att de till och med ansågs vara särskilt lämpade för sättning i jämförelse med männen.⁴³ Det är rimligt att anta att kvinnornas arbetsbelastning skilde sig åt beroende på om de verkade inom ett litet eller stort företag: som småföretagare var man förmodligen tvungen att utföra flera och grövre sysslor, medan man som storföretagare hade gott om underordnade som kunde göra detta.

Om vi nu för ett ögonblick återgår till Sverige och objektet för undersökningen, Elsa Fougts, vittnar en mantalslängd från 1780 om att det fanns gott om tjänstefolk i familjen Fougts som kunde sköta de hushållsnära uppgifterna. Utöver tryckeripersonalen fanns en husjungfru, en kammarjungfru, en lakej, två drängar, en kusk, en boddräng och fyra pigor skrivna hos Fougts.⁴⁴ Med denna arsenal av tjänstefolk torde Elsa definitivt inte ha behövt sysselsätta sig med 'kvinnliga' hushållsgöromål såvida hon inte ville. Med tanke på att det också fanns en relativt stor tryckeripersonal är det inte särskilt sannolikt att vare sig Henric eller Elsa Fougts behövde sköta grövre arbeten i tryckeriet. Troligtvis sysselsatte sig Elsa Fougts främst med någon

form av kamerala kontorssysslor och möjligtvis också kontakter med kunder och uppdragsgivare. Det faktum att hon omedelbart efter makens död tog över allt pappersarbete och till synes obehindrat skrev räkningar och korresponderade med myndigheter, tyder på att dylika arbetsuppgifter var välbekanta för henne.

Slutligen vill jag poängtera att det är svårt att fastställa det exakta antalet kvinnliga aktörer i bokbranschen i äldre tider på grund av att de i regel verkade utanför de officiella och formella sammanhangen.⁴⁵ Men ser man endast till boktryckaränkorna, det vill säga de kvinnor som med total kontroll över sina företag verkade i Sverige under 1700-talet, har det av Mikaela Lirberg och Anna-Karin Skoglund gjorts en beräkning att de uppgick till hela 22 procent av rikets totala andel boktryckare.⁴⁶ Andelen kvinnliga boktryckare stämmer i stort överens med den totala andelen kvinnliga företagare inom handel/detaljhandel i Sverige under 1700-talet.⁴⁷ Sverige tycks vidare ha haft en relativt hög andel kvinnliga företagare i bokbranschen i jämförelse med Storbritannien under samma tidsperiod. C.J. Mitchell har gjort en uppskattning av andelen kvinnliga ägare och delägare av företag i bokbranschen (alltså inte enbart boktryckerier, utan även till exempel boklådor) i Storbritannien under 1700-talet till mellan 6 och 11 procent.⁴⁸

Utöver dessa grupper i såväl Sverige som övriga Europa fanns det dock med all säkerhet ett långt större antal gifta kvinnliga boktryckare, osynliga i källorna men högst sannolikt yrkesverksamma i det fördolda. Jag skulle till och med vilja säga att det är historiskt oriktigt att betrakta 1700-talets boktryckerier som (manliga) individers verk. Ett vanligt argument för att de kvinnliga boktryckaränkorna var undantag som blott var verksamma korta perioder är att de i regel snabbt gifte om sig och inte verkade självständigt särskilt länge. Men med detta argument bortser man i mitt tycke från att äldre tiders företag var *hushållsbaserade*, och att det för företagets bästa var nödvändigt att *flera* personer, såväl man som hustru, deltog i det. Med en ny make eller maka tillkom för änkan eller änklingen gratis – och därtill kompetent, eftersom boktryckare/boktryckaränkor ofta gifte om sig inom sitt yrkesområde – arbetskraft. Att som boktryckaränka gifte om sig med en yrkeskunnig person kan ha fungerat som en strategi att bevaka företagets intressen, och behöver inte ha inneburit att änkan upphörde att arbeta som boktryckare. Man ska heller inte glömma att även manliga boktryckare ofta var gifta, och mycket väl kan ha nyttjat giftermålsstrategier i syfte att gynna sina företag.⁴⁹

Således anser jag att det är befogat att modifiera bilden av kvinnliga boktryckare i äldre tider som sällsynta, fåtaliga undantag – kvinnorna har definitivt funnits där och verkat som boktryckare, även om deras verksamhet officiellt sett ofta företräts av män.

Makt och auktoritet

Trots att jag alltså anser att Elsa Fougts roll i driften av Kongl. Tryckeriet under makens levnadstid var långt större än den av tidigare forskning har beskrivits som, är det samtidigt uppenbart att hon på grund av sitt kön och de konventioner som kringgärdade det tvingades inta en plats delvis i skuggan. Hennes egen ovan citerade formulering att hon alltid varit maken Henric ”uti allas hans entrepriser och all hans rörelse till biträde” i det samägda familjeföretaget, tyder på att Elsa intog – eller kanske snarare av samtida genusrelaterade konventioner tvingades inta – en underordnad position.⁵⁰

Så hur stora möjligheter kan man säga att yrkeskvinnan Elsa Fougts egentligen hade att agera som gift? Kan man säga att hon hade någon *makt* över företaget över huvud taget? I artikeln ”Hade de svenska kvinnorna en stormaktstid?” utvecklar historikern Kekke Stadin ett maktbegrepp som jag tycker är mycket användbart på Elsa Fougts situation.⁵¹ Med inspiration från anglosaxisk historisk forskning, främst Merry Wiesners, skiljer Stadin på *makt* och *auktoritet*. Stadins användning av begreppet makt innebär ”förmågan att i en social relation vinna gehör för sina intressen, idéer och mål”, det vill säga, makt definieras här som det som kunde uppnås i praktiken, formella och juridiska begränsningar till trots.⁵² Begreppet auktoritet, å andra sidan, definieras av Stadin som ”rätten att agera” för sina ”intressen, idéer och mål”. Auktoritetsbegreppet delas av Stadin vidare upp i två underavdelningar. Dels finns legal auktoritet – vilken fastställs av ”lagar, förordningar, religiösa regler eller liknande”, – dels socialt sanktionerad legitim auktoritet, det vill säga ”auktoritet som vid en viss tidpunkt accepterades i samhället, eller en del av samhället, i praxis.”⁵³

Med Stadins uppdelning skulle man kunna se Elsa Fougts möjligheter att erhålla makt som stora. Som dotter i en framgångsrik boktryckarfamilj och som hustru i ett inflytelserikt hushållsbaserat företag, med ett brett kontaktnät av framgångsrika personer torde hon ha haft stor makt, och denna var i förlängningen också ett grundläggande villkor för hennes verksamhet som självständig framgångsrik aktör i bokbranschen. Elsa Fougts möjligheter att erhålla auktoritet skiftade däremot under olika perioder av hennes liv. Som flicka och under de första åren som gift var Elsa Fougts legala och legitima auktoritet troligtvis mycket liten. Efter föräldrarnas död då hon blev delägare erhöll hon viss legal auktoritet, men mest markant ökade såväl den legala som den legitima auktoriteten i och med änkeståndet då hon blev myndig och erövrade total kontroll över sina företag.

Kongl. Tryckeriet under Elsa Fougts ledning

Låt oss nu gå över till att studera Elsa Fougts drift av Kongl. Tryckeriet 1782–1811, det vill säga den tidsperiod då hon hade självständig kontroll över företaget. Kongl. Tryckeriet var alltså det tryckeri som innehade privilegium på att ge ut Sveriges offentliga tryck, det vill säga kungliga förordningar, riksdagsbeslut och andra offentliga handlingar från kronan och dess myndigheter.⁵⁴ Kungl. boktryckaren fungerade både som tryckare och förläggare av det offentliga trycket, och var skyldig att leverera en stor gratisupplaga till myndigheterna.⁵⁵ Som ersättning fick Kungl. boktryckaren betalt för papperskostnaden av staten. Under 1700-talets gång kan en förändring skönjas mot att också kostnader för ”trycklöner” förväntades ingå i den statliga ersättningen.⁵⁶ Att ämbetet Kungl. boktryckare ansågs attraktivt kan, utöver den prestige det innebar att inneha förtroendet att ansvara för landets viktigaste tryck, förklaras med att Kongl. Tryckeriet utöver pliktupplagan till myndigheterna hade ensamrätt på att sälja de offentliga trycken på bokmarknaden för egen vinst.⁵⁷

Kongl. Tryckeriet under Elsa Fougts ledning var stort i jämförelse med konkurrerande svenska tryckerier. En sammanställning av Stockholmstryckerierna gjord efter förfrågan av hovkanslern 1801 visar att Elsa Fougts samt konkurrenterna Pfeiffer, Deleen & Forsgren och J.P. Lindh hade flest pressar igång, tre stycken. Elsa Fougts trycks då ha haft störst personalstyrka bestående av fem lärlingar och åtta gesäller. Fougts särställning som Kungl. boktryckare markerades ytterligare efter denna sammanställning gjorts, då hovkanslern beslöt att endast hon fick anställa så många lärlingar som hon ville – övriga tryckeriinnehavare fick blott ha en lärling per igångvarande press anställd hos sig.⁵⁸ Vad gäller situationen för tryckerierna i Finland tycks Åbo Akademis tryckeri ha varit störst. 1776 tycks det exempelvis ha haft åtta gesäller samt (okänt antal) lärgossar. En bouppteckning från 1819 visar vidare att detta tryckeri förfogade över hela sju pressar. En del av dessa var dock mycket gamla, en ända från 1690-talet.⁵⁹

Det finns relativt få uppgifter om hur mycket Kongl. Tryckeriet som företag var värt. Men i en skrivelse till Fredrik Sparre 1785 anger Elsa Fougts ett ungefärligt värde på sin *totala* verksamhet. Fougts skriver att tryckeriet, gjuteriet och förlaget tillsammans är värda minst 30 000 rdr.⁶⁰

Ersättning

Fram till 1793 erhöll Elsa Fougts samma summa i ersättning som hennes make drivit igenom under sin tid som huvudansvarig för Kongl. Tryckeriet c:a tjugo år tidigare.

Av ett utlåtande från Kanslikollegium till Kungl. Maj:t daterat 11 januari 1793 framkommer dock att Elsa Fougts var missnöjd med denna summa, varför hon ansökt om högre ersättning. Till skrivelsen finns även Fougts egen ansökan bifogad.⁶¹ Betalningen hade alltså inte förändrats sedan 1773, då Henric Fougts lyckats förhandla fram en relativt hög ersättning för det offentliga trycket där både trycklöner och papperskostnader täcktes.⁶²

I sin skrivelse poängterar Elsa Fougts att under den långa period som gått sedan 1773 har pliktupplagan av det offentliga trycket ökat samtidigt som papperspriserna och kostnaden för andra "nödvändighets varor" stigit, i likhet med arbetslönerna. Kostnaden för de senare har ytterligare tilltagit då Fougts för egen bekostnad tvingats ta in arbetare "både nätter och helgedagar" för att hinna få klart arbetet med det offentliga trycket. Vidare får vi veta att ersättningen Kungl. boktryckaren haft sedan 1773 och fram till nu består av "tre runstycken arket för tryckpapper, och 4 runstycken på skrifpapper" (skrivpapper var av bättre kvalitet än tryckpapper).⁶³ Den summa Henric Fougts förhandlade fram 1773 utgjordes av ett öre silvermynt per ark för tryckpapper, respektive ett öre och en tredjedels silvermynt per ark för skrivpapper. Han hade kort efter att han drivit igenom ersättningen utsatts för påtryckningar från konkurrenten Lange, som gav ett mycket lågt anbud, ett och ett halvt öre kopparmynt arket. I en skrivelse till Kanslikollegium erbjöd sig också Henric Fougts snart därefter att anta detta låga anbud i syfte att få behålla sitt privilegium som Kungl. boktryckare.⁶⁴ Men om man räknar om den summa Elsa Fougts säger sig ha erhållit sedan 1773, tre respektive fyra runstycken arket, till den myntfot som gällde före myntrealisationen 1776 (daler s:mt och k:mt resp. ören) ser man att Langes låga anbud aldrig gick igenom: summan är densamma som den som Henric Fougts ursprungligen förhandlade sig till; ersättningen hade uppenbarligen kvarstått trots Langes framstöt.⁶⁵

I skrivelsen från 1793 jämför Elsa Fougts sin ersättning med den stora ökning som skett för priset på färdigtryckta arbeten sedan 1773. Vidare skriver Fougts att hon tvingats använda sin "ringa ärfta förmögenhet" för att få företaget att gå runt. Enligt henne har den dåliga ersättningen, i kombination med att hon som Kungl. boktryckare är skyldig "at å egen kostnad och risque [...] uplägga et antal exemplar utöfver lefverantserne, för at deraf underhålla et ständigt lager för framdeles möjliga Publique eller Private behof" gjort att företaget går mot en "dryg och ständigt tilltagande förlust". Detta förfaringsätt med ett lager har enligt skrivelsen fortgått i "långt öfver 100 år", och består av ansevärliga "närmare två tusende ris" (ett ris papper är 500 ark, 2 000 ris är sålunda en miljon ark). Tryckeriets lager tycks alltså ha varit mycket omfattande. Enligt Fougts sker beställningar från hennes lager "sällan" och är i regel "obetydliga".⁶⁶ Trots Fougts klagan över lagret bör det påpekas att det inne-

bar ett tillfälle för henne att tjäna ytterligare inkomster på det offentliga trycket – det var en chans för henne att dra nytta av sitt ämbete. Emellertid kan man förmoda att det var svårt att beräkna just vilka förordningar och dylika tryck som det fanns stor efterfrågan på, och att hennes lager till stora delar bestod av svåravyttrade förlagsartiklar. Klagomål över svårsålt offentligt tryck hade redan tidigare under 1700-talet framhållits av en av Elsa Fougts föregångare, Johan Henrik Werner.⁶⁷

Fougts önskan är att få sex runstycken arket som ett slags paketpris i ersättning, där såväl trycklön som tryck- respektive skrivpapper är inräknat, med undantag för beställningar av tryck på exklusivt papper. Hon önskar alltså inte, tvärtmot tidigare praxis, ett högre pris på skrivpapper, varför man får förmoda att hon inte tryckte särskilt mycket på denna typ av papper. Kanslikollegium tillstyrkte Fougts ansökan och beslöt dessutom att hon skulle få den nya, högre ersättningen retroaktivt från maj föregående år (1792) då hon ännu inte lämnat in någon räkning för den perioden.⁶⁸ Det tycks som om Fougts kunde driva igenom en högre ersättning förvånansvärt lätt, och man kan fråga sig varför hon inte försökt göra det tidigare, eller till och med försökt få ett ännu högre pris. I jämförelse med hur hennes make på sin tid först efter en tämligen långdragen process lyckades driva igenom en högre ersättning ter sig Elsa Fougts försök mycket lyckat. En rimlig delförklaring torde vara att det ekonomiska läget i Sverige då Henric fick sin ersättning, 1773, var mycket dåligt, samt att det precis som Elsa Fougts hävdar skett en kraftig inflation och prisstegring mellan 1773 och 1792.⁶⁹ I ljuset av detta kanske det inte är så konstigt, utan snarare rimligt, att ersättningen höjdes.

Det skulle dröja åtta år tills Fougts försökte få högre ersättning på nytt. Den 19 juni 1801 inkom en ny ansökan från henne. Enligt Fougts hade såväl papperspriser som arbetslöner stigit markant sedan 1793, varför Fougts ville få ersättningen höjd till ”8 à 9 runstycken” arket. Fougts framhåller också sin sedan snart trettio år ”oegenlyttiga tjenstfärdighet” som Kungl. boktryckare, och menar att hon, om hon inte lyckas få högre ersättning, inte kan vänta sig annat än ”den bedröfliga framtid”.⁷⁰

Enligt en skrivelse till Kungl. Maj:t från Statskontoret 20 oktober 1801 hade Fougts efter denna ansökan även sänt ytterligare en skrivelse med argument för högre ersättning (tyvärr tycks denna inte finnas bevarad). I denna andra skrivelse ska Fougts ha framhållit det faktum att hon ofta tvingades omtrycka varierande, ofta mycket små, upplagor av slutsålda äldre förordningar som specialbeställts såväl från Kungl. Maj:t som Svea hovrätt och överståthållarämbetet, som ett problem, och som en bidragande faktor till att hennes ekonomiska ställning försämrats på senare tid. Ett annat argument Fougts ska ha lagt fram är att det offentliga trycket ofta förväntades komma ut mycket snabbt, varför hon tvingades låta sin personal arbeta såväl nattetid som helger, och att arbetet stundtals var så krävande att hon måste ta hjälp av yt-

terligare, tillfällig, personal, vilket naturligtvis medförde ökade lönekostnader. Återigen ska Fougt också ha hänvisat till det lager bestående av gamla förordningar som Kongl. Tryckeriet var tvunget att hålla, som ett kostsamt problem: endast ett fåtal av de bevarade förordningarna kunde enligt henne ge vinst, medan de flesta förblev osålda.⁷¹

Statskontoret medgav visserligen i sitt svar att man insåg att små upplagor av det offentliga trycket inte var lönsamma för Fougt, men menade att då de flesta förordningar gavs ut i c:a 5 000 exemplar var hennes inkomst i det stora jämförbar med övriga stockholmsboktryckares. Man erkände dock att varupriserna ökat sedan 1793, och föreslog därför att Fougt ”i ersättning för särskildta utgifter och omkostnader” skulle få ett årligt arvode på 300 rdr.⁷² Fougt svarade genom göra vissa förtydliganden för Statskontoret.⁷³ Exempelvis stämde det enligt henne inte att upplagan av det offentliga trycket vanligen var 5 000 exemplar: förordningar från ”Kongl. Stats Expeditionerne” brukade visserligen ligga på 5 095 ex, medan förordningar från hovrätterna, kollegierna och överståthållarämbetet – vilka utgjorde majoriteten av det offentliga trycket – kunde utgöras av så små upplagor som 400 exemplar, och sällan överskred 1 600 exemplar. Vidare menade Fougt att det årliga arvode Statskontoret föreslagit inte var tillräckligt för henne. Det tycks som om Fougts argument slutligen fick verkan: enligt en resolution den 22 december 1801 skulle hennes ersättning utgöras av 8 runstycken riksgäld per ark.⁷⁴

Sju år senare, 1809, ansökte Fougt för tredje gången i sin karriär om höjd ersättning.⁷⁵ Hennes önskan var den här gången att få sin ersättning omräknad till 8 runstycken banko per ark. Riksdaler banko gavs ut av Riksbanken, medan riksdaler riksgäld gavs ut av Riksgäldskontoret. År 1800 motsvarade 1 rdr banko 1 ½ rdr riksgäld.⁷⁶ Fougt skriver att den ökning i ersättningen som hon fick 1801 inte medförde någon ”märkbar förbättring” gentemot den tidigare ersättningen på sex runstycken arket, då denna betalades ut i riksgäld. Hon tar därefter upp en rad sedan tidigare välbekanta skäl till varför hon anser att hon bör få ökad ersättning: exempelvis att det på senare år skett en utveckling mot såväl ökade varupriser som ökade lönekostnader, liksom att hon tvingas låta sin personal arbeta nattetid för att hinna få ut det offentliga trycket i tid. Fougt beklagar sig vidare över att förordningar börjat tryckas i ”Riksdags- och andra Tidningar”, vilket lett till att hennes försäljningsciffror minskat.⁷⁷ Vidare tar hon upp att kostnader för ”emballering och transport” av det offentliga trycket är dyrt och tar mycket tid, men att hon hittills inte krävt ersättning från kronan för det, medan hon brukar ta betalt för det när det gäller övriga, privata tryckuppdrag. Det i Fougts ögon så betungande lagret av gamla förordningar tas återigen upp, liksom hennes vanliga klagomål över att de flesta förordningar förblir liggande osålda och olönsamma i lagret (vilket fordrar ett stort magasin som är

kostsamt att hyra), medan ett fåtal slutsålda eller förmultnade artiklar ofta beställs på nytt från Kungl. Maj:t i så små upplagor att de endast innebär förlust för henne. Bifogad Fougts ansökan är en förteckning över Kongl. Tryckeriets årliga räkningar till staten mellan åren 1802 och 1808.⁷⁸

En dryg månad efter det att Fougts skickat ovanstående skrivelse sände hon in en förteckning över Kongl. Tryckeriets utgifter för att därigenom ytterligare stärka sin ansökan.⁷⁹ Här tas alla tänkbara kostnader upp – sättnings-, pappers-, och tryckningskostnader, löner för sättare, hantlangare, ”gossar” och bokhållare, hyra för tryckeriet, lagermagasinet och boklådan samt skatt för tryckeriet, kostnader för färg, ved, snören och ”stilars slitning, samt annan redskaps slitning och reparation”. Fougts menar att ersättningen från kronan inte på långt när räcker för att täcka alla dessa utgifter.

Förteckningen är i mitt tycke ett tydligt exempel på hur Elsa Fougts söker dra nytta av sitt ämbete som Kungl. boktryckare för sitt företag i stort: man får nämligen inte glömma att hon inte enbart var boktryckare åt kungen och ämbetsverken, utan också drev en stor privat tryckeri- och förlagsverksamhet. Att använda arbetet med det offentliga trycket som en metod att gynna företaget i allmänhet är en tendens hos affärskvinnan Elsa Fougts som vi kommer att se mer av längre fram i detta avsnitt. Slitage av redskap liksom hyra för tryckeri och boklåda är utgifter som hon rimligen haft även *utan* uppdraget att ombesörja det offentliga trycket, och kostnader som alla boktryckare hade. Det är dessutom iögonenfallande att Fougts inte ens nämner eventuella inkomster från boklådan och försäljningen av det offentliga trycket till allmänheten – det var ensamrätten på denna försäljning som var en av hennes viktigaste förmåner som Kungl. boktryckare.

Dessutom kan en markant skillnad gällande synen på Kungl. boktryckarens skyldigheter och förmåner urskiljas hos Elsa Fougts i jämförelse med hennes föregångare inom ämbetet. Under det tidiga 1700-talet, då Werner var Kungl. boktryckare, erhöll denne såväl lön och skattefrihet som hyresfrihet för bostad och tryckeri.⁸⁰ Men under 1700-talets gång försämrades förmånerna märkbart, i synnerhet efter mössornas maktövertagande 1766 då Peter Momma var Kungl. boktryckare. Nu förväntades Kungl. boktryckaren betala skatt, samtidigt som han förlorade ersättningen för hyra – den enda förmånen som kvarstod var ensamrätten på försäljningen av det offentliga trycket till allmänheten. År 1773 lyckades emellertid som bekant efterträdaren Henric Fougts efter en långdragen ansökningsprocess driva igenom en statlig ersättning för Kungl. boktryckaren. Denna ersättning skulle dock endast täcka pappers- och tryckningskostnader.⁸¹ År 1809, däremot, tycks Elsa Fougts förvänta sig att den statliga ersättningen ska täcka inte mindre än Kongl. Tryckeriets samtliga kostnader – en attityd som tidigare hade varit otänkbar.

Men hennes inställning delades inte av alla. I ett svar på hennes skrivelser, daterat den 10 oktober 1809, kritiserar boktryckeriombudsman P.A. Wallmark i skarpa ordalag Fougts i hans ögon fräcka ansökan och felräknade utgiftsförteckning.⁸² Wallmark menar att Fougts i sin utgiftsförteckning tagit upp kostnaderna för offentligt tryck som hon sedan sålt för egen vinst i boklådan, utan att redovisa intäkterna för det – intäkter som enligt honom torde vara relativt stora då priset, ”hvaröfver Allmänheten redan länge klagat”, för förordningarna är två skilling banko per ark. Vidare menar Wallmark att Fougts överdrivit sina utgifter för såväl varukostnader som löner. Skarpast kritiseras dock Fougts förväntan att få alla sina kostnader ersatta av staten. Enligt Wallmark har Fougts

[...] onekligen utgått från en oriktig princip, då hon ansett dessa utgifter böra af Kongl. Maj:t och Kronan ensamt ersättas. Kronan är för henne att anse som en säker och ständig kund för en annan handtverkare; och likaså orimligt det vore att, till. ex Kongl. Bibliothekets Bokbindare, som lika med Fru Fougts, har uteslutande rättighet till Kronans Arbete, yrkade detta arbete ensamt skulle bestrida alla utgifter i och för hans rörelse [...] lika så orimligt är äfven ett sådant påstående af henne.⁸³

Wallmark är som synes minst sagt skeptisk till Elsa Fougts, och avslutar till och med sin skrivelse med att föreslå att man borde lägga ut arbetet med det offentliga trycket ”på entreprenades”, då han är ”fullt öfvertygad, att flera af Stadens Boktryckare skulle täfla om att erhålla det”.

Resultatet av Fougts ansökan tycks trots Wallmarks kritik ha utfallit till hennes fördel. I ett par skrivelser från hovkansler Gustaf af Wetterstedt den 16 oktober och den 22 november 1809 framkommer det nämligen att han valt att bifalla Fougts ansökan, eftersom han tillstyrker att hon bör få sina senaste räkningar utbetalda i riksdaler banko. Återigen fick Fougts alltså sin vilja igenom, och sin ersättning höjd.

Hur mycket Fougts kunde tjäna på det offentliga trycket hängde som vi redan sett samman med hur stor upplagan var – stora upplagor var mer lönsamma än små, eftersom sättningskostnaderna (en av de största utgiftsposterna i tryckprocessen) då blev lägre i relation till den tryckta upplagan. Upplagan kunde naturligtvis skifta, men enligt en uppgift från Fougts till Fredrik Sparre år 1785, det vill säga då den gamla ersättningen på tre respektive fyra runstycken arket ännu gällde, kostade det offentliga trycket statskassan mellan 7 000 och 10 000 rdr under en tioårsperiod.⁸⁴ Enligt Fougts själv var kostnaden för det offentliga trycket i snitt 1 684 rdr banko om året mellan åren 1802–1808.⁸⁵ Tyvärr har jag inte funnit några uppgifter om hur mycket Fougts kunde tjäna på det offentliga trycket som hon sålde för egen räkning i bokhandeln. Enligt uppgift från boktryckeriombudsman P.A. Wallmark år 1809 var

då priset för det offentliga trycket som vi sett 2 skilling banko arket i Fougts boklåda.⁸⁶ Några tidigare prisuppgifter har jag emellertid inte hittat.

Den gängse fastställda ersättningen för det offentliga trycket tycks inte ha varit helt statisk, utan kunde tänjas under särskilda omständigheter. Räkningar från Fougts visar att ersättningen kunde öka vid tryckandet av specifika, mer krävande tryck, som exempelvis tryck med siffror, såsom taxor med tabeller eller blanketter och formulär. Detta godkändes också av Kanslikollegium, eftersom dylika tryck ”fordrar mera möda och granlagenhet än vanligt förordnings tryck”.⁸⁷ Som vi har sett tvingades Fougts ibland låta några av sina arbetare i tryckeriet ta nattpass för att få klart ett extra krävande arbete i tid. Enligt uppgift i ett brev till Fredrik Sparre från 1793 sysselsattes minst två arbetare vid dylika nattpass.⁸⁸ Vidare var det mer krävande att sätta arbeten på utländska språk. I ett brev till Sparre 1793 ber Elsa Fougts om uppskov med en leverans med hänvisning till att de främmande språken ger arbetarna svårigheter som fördröjer arbetet.⁸⁹

Fougts tycks också ha försökt stärka sin ekonomiska situation genom att år 1790 anhålla om tullfrihet på ”Sex tusen ris papper, diverse sorter”.⁹⁰ Som skäl till denna anhållan angav Fougts brist på inhemskt papper. Fougts menade att hon på grund av bristen av ”papper af vanliga sorter” tvingats använda fint skrivpapper till offentligt tryck som i normala fall gavs ut på billigare papper, utan att kräva högre ersättning för detta, vilket i slutändan blivit mycket dyrt för henne. Men Kanslikollegium, som med anledning av Fougts ansökan hörde såväl Generaltulldirektionen som Kommerskollegium, kom fram till att det inte rådde någon brist på papper i riket, och Fougts ansökan avslogs följaktligen.⁹¹ Fougts ansökan om tullfrihet på papper, där det tyngsta argumentet är att arbetet med det offentliga trycket inte får bli lidande på grund av pappersbrist, kan ses som ett försök av henne att stärka samtliga sina företag ekonomiskt genom den del av affärsrörelsen som inbegrep tryckandet av offentliga handlingar. En eventuell tullfrihet på papper hade nämligen inte enbart gynnat tryckandet av dessa slags förlagsartiklar, utan också hennes övriga förlags- och boktryckarverksamhet. Återigen är det alltså tydligt hur Elsa Fougts försökte dra nytta av ämbetet som Kungl. boktryckare i syfte att gagna sin affärsverksamhet i stort.

Rent praktiskt tycks utbetalandet av Fougts ersättning ha gått till på följande sätt: Fougts skickar in en räkning retroaktivt, Riksarkivets aktuarie och kanslibokhållare verifierar detta, Statskontoret betalar ut ersättningen.⁹² Normalt betalades ersättningen ut i efterhand, men jag har också funnit en ansökan från Fougts om att få ut halva ersättningen i förskott för en specifik förlagsartikel.⁹³

Korrekturläsning

I ett flertal brev och skrivelser till och från Elsa Fougts rörande offentligt tryck framkommer det att Riksarkivet skötte korrekturläsningen.⁹⁴ Ett tydligt belägg för detta går också att finna i ett kanslikollegieprotokoll från 1788, i vilket det står att läsa att Riksarkivet är ansvarigt för tryckfel i det offentliga trycket då det ”besörjer correcturen af Kongl. Maj:ts till utgifvande förordningar”.⁹⁵

I en ansökan från Fougts till Kanslikollegium rörande rättigheterna till Leyonmarcks register till Stiernmans samling av riksdagsbeslut, ett arbete som skulle tryckas ”för Kongl. Maj:ts och Kronans räkning”, och vilket Fougts ansåg vara sin ”ovillkorliga skyldighet” att ta sig an (och som således kan klassificeras som offentligt tryck) framgår det dock att korrekturläsaren inte med självklarhet fanns på RA. Fougts skriver nämligen att hon kan få ut verket i rask takt under förutsättning att Leyonmarck ”eller å des vägnar någon annan pålitelig man” sköter korrekturläsningen.⁹⁶

Och ett brev till statssekreterare Mattias Rosenblad 1796 visar att Elsa Fougts vände sig till honom för att han själv skulle läsa korrektur av en specifik artikel som just han tycks ha beställt, i syfte att undgå ”nyfikna ögon”.⁹⁷

Upplaga och distribution av det offentliga trycket

Överlag har det varit svårt att finna uppgifter om upplagestorleken under Elsa Fougts tid som Kungl. boktryckare under 1700-talets sista decennier. Under makens ledning kom 1772 en kungörelse från Kanslikollegium som slog fast att upplagan för det offentliga tryck som skulle tryckas gratis från Kongl. Tryckeriet och distribueras till rikets myndigheter, bestod av 4 710 exemplar. Men utdelningar till specifika myndigheter kunde emellertid variera och vara såväl mindre som större än denna siffra. Standardupplagan tycks icke desto mindre ha legat runt 4 900–5 000 exemplar under Henric Fougts.⁹⁸

Upplagesiffror för 1800-talets första decennium är dock lättare att hitta, då de anges i Fougts ansökningar om högre ersättning 1801 respektive 1809. Enligt Fougts egen uppgift – som visserligen anges i en förhandlingssituation med egenintresse – var år 1801 standardupplagan för förordningar från Kungl. Maj:t genom statsexpeditionerna 5 095 exemplar, medan förlagsartiklar från kollegierna, hovrätterna och överståthållarämbetet brukade ges ut i mindre upplagor, från omkring 300 exemplar till c:a 1 600 exemplar.⁹⁹ För år 1809 framkommer det i en skrivelse av hovkanslern att den gängse upplagan för förordningstrycket var 5 202 exemplar, även om det nu som tidigare förekom att vissa förordningar gavs ut i mindre upplagor.¹⁰⁰ På samma

sätt som var praxis under Elsa Fougts föregångares tid skötte Riksarkivet stora delar av distributionen av pliktupplagan av det offentliga trycket under hennes ledning.¹⁰¹ Riksarkivets roll i distributionsfrågan tycks vidare faktiskt ha förstärkts under Elsa Fougts period. Detta visar sig främst i de förfrågningar om ökad tilldelning av offentligt tryck som var så vanliga under såväl Elsa Fougts som hennes föregångares tid. Det var tidigare relativt vanligt att dessa förfrågningar (ibland rena anklagelser om snål tilldelning) riktades direkt till den aktuella Kungl. boktryckaren.¹⁰²

Men under Elsa Fougts period kan man skönja en utveckling mot att förfrågningarna riktas direkt till Riksarkivet. Som exempel kan nämnas ett klagomål som inkommit till Kanslikollegium från landshövdingeämbetet i Örebro rörande brist på en lantmätarförordning.¹⁰³ Enligt protokollet skulle kollegium kontakta Riksarkivets sekreterare Strand, ”i händelse ännu Exemplar finnas i Riks Archiv”, och om så var fallet, ”til Kongl. Collegium aflemna så många som ofvanföre förmåles”. Vidare finns en förfrågan i ett kanslikollegieprotokoll från 1788 om ökad tilldelning av förordningar, som enligt protokollet ska vidarebefordras till RA:s sekreterare Strand. Lagret på Riksarkivet tycks emellertid inte ha varit särskilt stort, enligt Severin Bergh uppgick det till ”200 à 300 exemplar”.¹⁰⁴

Statsexpeditionerna inom Kungl. kansliet fungerade som distributörer åt de myndigheter utanför Stockholm som hörde till respektive statsexpedition.¹⁰⁵ Detta tyder ett kanslikollegieprotokoll från 1788 på. Här berörs en förfrågan från Åbo hovrätt angående brist på en förordning.¹⁰⁶ Enligt protokollet är det ”Kongl. Inrikes Civil Expeditionen som dess Exemplar kring sändande besörjer”. I ett protokoll daterat 29 maj 1788 förekommer vidare uppgiften att Finansexpeditionen hörts rörande tillgång på en tulltaxa.¹⁰⁷ Och året därpå, 1789, blir det än tydligare att de respektive statsexpeditionerna distribuerade offentligt tryck; i ett kanslikollegieprotokoll uppges att Justitierevisionsexpeditionen befallits att ”anskaffa” och ”afsända” en juridisk förordning.¹⁰⁸ I ett kanslikollegieprotokoll från 1796 blir det ytterligare uppenbart att statsexpeditionerna ansvarade för distributionen av förordningar som rörde dem själva då det uttryckligen står att Kongl. Krigsexpeditionen distribuerat ett reglemente till hovrätten i Åbo.¹⁰⁹

Utöver den fastställda pliktupplaga som distribuerades direkt till myndigheterna för den gängse fastställda ersättningen, förväntades som bekant Fougt dessutom trycka ett antal extra exemplar förordningar i syfte att bygga upp ett lager av offentligt tryck. Detta lager kunde kronan mot betalning göra beställningar ur om någon förordning tagit slut. Ett kanslikollegieprotokoll från 1794 visar tydligt att man beställde äldre förordningar direkt från Kongl. Tryckeriet i syfte att skicka dem vidare till den myndighet som efterfrågat dem.¹¹⁰ Därtill tryckte Fougt större upplagor av vissa förordningar i syfte att direkt sälja dem i sin boklåda för egen förtjänst. Exem-

pelvis vände sig teatermannen, översättaren och boktryckaren Didrik Gabriel Björn år 1796 till henne (i egenskap av boktryckare) för att bland annat beställa ”200 Ex af de Diverse Förordningar”, vilka han ville betala ”21–23” rdr för.¹¹¹

Vad gäller specialbeställningar av förordningar som inte ingick i den fastställda pliktupplagan såg distributionsprocessen lite annorlunda ut. I Kanslikollegiums skrivelser till Kungl. Maj:t för år 1792 finns ett flertal beställningar på specifika förordningar från olika myndigheter bevarade som visar att distributionsfrågan inte är helt lätt att utröna.¹¹² Några av beställningarna är riktade direkt till Riksarkivet. Men ett stort antal ser annorlunda ut och visar att såväl Fougts själv som andra myndigheter fungerade som distributörer.

Som exempel på Fougts som distributör kan nämnas en (odaterad) beställning från statssekreteraren Franc på 50 exemplar av ”franska översättningar” för kungens räkning med instruktioner att Fougts själv ska skicka exemplaren till Franc när de är färdigtryckta. Det är dock oklart vad för slags översättningar det rör sig om, och det finns således en möjlighet att de inte tillhör kategorin offentligt tryck. Ett annat exempel – visserligen ett exceptionellt sådant på grund av anledningen till trycket – där Fougts var distributör, är en beställning på 1200 exemplar av en kungörelse rörande mordet på Gustaf III.¹¹³ Beställningen är undertecknad ”Jean Chr. Lindblom”, en man – som enligt Per Sondéns handskrivna förteckning över Kungl. kansliets anställda – vid tidpunkten (1792) arbetade som kanslist i Justitierevisions-expeditionen och/eller som auskultant i Svea Hovrätt.¹¹⁴ Beställningen tycks alltså inte härstamma från Riksarkivet.

Intrång i privilegierna

Som Kungl. boktryckare innehade man ett åtråvärt privilegium som ofta drabbades av olika slags försök till intrång. Elsa Fougts föregångare i ämbetet, Werner, Momma och maken Henric Fougts, var ofta inblandade i tvister med konkurrerande boktryckare och förläggare rörande såväl nytryck av förlagsartiklar om vilka det rädde delade meningar huruvida de skulle klassificeras som offentligt tryck eller inte, som eftertryck av offentligt tryck som Kongl. Tryckeriet ursprungligen givit ut.¹¹⁵

Även Elsa Fougts drabbades vid ett flertal tillfällen av intrång i privilegierna, och var inblandad i tvister med konkurrerande aktörer på bokmarknaden. Några av hennes centrala rivaler var boktryckarna Holmberg, Lange och J.P. Lindh, och de förtjänar en kortare presentation.

Den driftige Johan Christofer Holmberg (1743–1810) hade börjat sin bana i bokbranschen som bokhandelsbiträde hos en av Henric Fougts gamla antagonister, boktryckaren Peter Hesselberg.¹¹⁶ På ett tidigt stadium började han också att verka som

förläggare av vitt skilda typer av tryckalster.¹¹⁷ 1779 slog han sig ihop med boktryckaren Lars Wennberg för att tillsammans med denne driva boktryckeri. Holmberg är också känd som utgivare av tidningen *Stockholms Posten*.¹¹⁸ Han var en av sin samtids mest konfliktbenägna boktryckare, och var inblandad i en lång rad strider med såväl författare som boktryckare och förläggare. Hos Boktryckerisocieteten var han inte populär, och bland annat på grund av dess avrådan fick Holmberg, trots tidigare ansökningar, först 1784 formellt privilegium att driva en egen boktryckeriverksamhet.¹¹⁹

Johan Georg Lange (1722–1792) kom ursprungligen från Göteborg, men flyttade 1758 till Stockholm, då han mot Boktryckerisocietetens vilja köpte det f.d. Schneiderska tryckeriet.¹²⁰ Därtill drev han bokhandel. 1773 utvidgade Lange sin verksamhet genom att han köpte upp den nyligen avlidne Lars Salvius' tryckeri och förlag.¹²¹ Som redan nämnts i avsnittet om Kungl. boktryckarens ersättning, hade Lange så tidigt som på 1770-talet varit inblandad i en konflikt med Kongl. Tryckeriet, då han försökte erövra rätten till det offentliga trycket från Henric Fougts. Lange skulle fortsätta att konkurrera med Kongl. Tryckeriet även då det drevs av Elsa Fougts. Deras konflikt berörs nedan, i avsnittet om medaljhistorien.

Johan Petter Lindh (1757–1820), vars far och bror var boktryckare i Örebro, flyttade 1791 till Stockholm sedan han köpt det Wennbergska tryckeriet av Lange. Utöver konflikter med Elsa Fougts var han bland annat involverad i en tvist med den finska Kungl. boktryckaren Carlbohm, då han gjort intrång på dennes privilegium att trycka den finska almanackan.¹²² 1806 utökade han sin verksamhet genom köp av Langes änkas tryckeri och förlag.¹²³

Den första tvisten mellan Elsa Fougts och en konkurrent som jag funnit inträffade år 1784, då hon kritiserade en Erik Bredberg för att ha sökt privilegium hos Kanslikollegium för att trycka en samling juridiska författningar.¹²⁴ Fougts menade att dessa förordningar borde tillhöra henne i egenskap av Kungl. boktryckare, och att hon dessutom ”sjelf vore hugad utgifva ett dylikt arbete”. Men ett kanslikollegieprotokoll daterat ett par veckor senare visar att Fougts inte fick sin vilja igenom.¹²⁵ Det framkommer nämligen att Bredberg svarat på Fougts anmärkningar genom att hänvisa till en kunglig resolution från 1687, vilken han tolkar som att ”Kongl. Boktryckaren väl ägde rättighet till författningars första aftryckning”, men att det är ”tillåtit att utan särskilt nådigt tillstånd antingen de förr otryckte utgifva, eller de en gång tryckte å nyo uplägga”. Bredbergs tolkning är mycket märklig, då nämnda resolution till och med i sin titel proklamerar förbud mot eftertryck av offentligt tryck.¹²⁶ Enligt protokollet anför Bredberg dock också andra skäl till varför han bör få privilegiet, såsom att han redan lagt ner mycket pengar och tid på arbetet. Kanslikollegium beslöt att stödja Bredberg i ärendet, och angav främst de sistnämnda skälen som för-

klaring. Ingenting värderande nämns i protokollet om Bredbergs högst okonventionella tolkning av 1687 års resolution.

År 1790 vände sig Elsa Fougts till Kanslikollegium med anledning av att Holmberg börjat trycka ”Kongl. Krigs Artiklarne af år 1683”, trots att denna förlagsartikel, såsom varande av offentlig karaktär, tillhörde henne. Fougts skriver att hon önskar att Kanslikollegium inte bara bör ”lemna mig det höggunstiga hägn at Hr. Holmberg må varda förbuden all vidare försälgning af detta arbete” utan också ge Holmberg en tillsägelse för sitt tilltag.¹²⁷

Holmberg forsatte att göra intrång på Kongl. Tryckeriets privilegier, men han var inte den ende. Den 6 mars 1792 ankom en skrivelse från Elsa Fougts till Kanslikollegium i vilken det hävdas att ”flere af Boktryckeri Societetens ledamöter” gjort ”ständigt förnyade intrång i Kongl. Tryckeriets rättigheter”, vilket fått till följd att Kongl. Tryckeriet gjort stora förluster.¹²⁸

Fougts inleder skrivelsen med att beklaga sig över att verksamheten som Kungl. boktryckare blivit allt mindre lönsam på senare år, bland annat på grund av att det i hennes privilegium som Kungl. boktryckare åligger henne att trycka icke-lönsamma offentliga skrifter – något som hon tidigare lyckats uppväga genom att hon även haft privilegium på att trycka mer attraktiva och ’säljbara’ offentliga skrifter. Elsa Fougts menar vidare att ”[h]oppet at på andra artiklar återvinna hvad jag på dessa [de olönsamma offentliga skrifterna] förlorat” hotas av att andra boktryckare nu börjat göra intrång i hennes rättigheter. Hon skriver också att hon initialt har försökt att visa ”tålmod” gentemot dessa personer, men att detta snarast har fått till resultat att ”upmuntra tiltagsenheten”, och nu vill hon att Kanslikollegium sätter stopp för intrånget och ger henne det skydd hon har rätt till i egenskap av privilegierad Kungl. boktryckare.

Det är i synnerhet två specifika intrång som Fougts vill att Kanslikollegium ska åtgärda, även om hon i förbifarten också nämner att det har skett många fler.¹²⁹ De aktuella intrånget gäller mycket raskt utförda eftertryck av två tal som kungen hållit vid den senaste riksdagen i Gävle, och de skyldiga till intrånget är boktryckarna Holmberg och Lindh. De hade vidare varit så sluga att de endast tagit ut hälften av den summa som Fougts begärde för nämnda tryck, vilket naturligtvis fått till följd att hon fick svårt att sälja sina exemplar.

Ett annat försök till att kapa åt sig det offentliga trycket kan Lindhs och Ekmanssons försök att bli hovboktryckare ses som. Vid mitten av 1790-talet ansökte de respektive herrarna om att få bli hovboktryckare. Bägges ansökningar avslogs emellertid av Kanslikollegium, med hänvisning till att ”afledne Secreteraren och Boktryckaren Fougts Enka, som utom tryckningen af allmänna Handlingar, i egenskap af Hof-Boktryckare, äfven fått besörja om tryckningen af hvad för Kongl. Hofvet varit

nödigt at låta trycka, därvid med berömlig omtanka och skicklighet sina skyldigheter fullgör.”¹³⁰ Kanslikollegiums avslag stärker ytterligare Elsa Fougts ställning, och klargör tydligt att förlagsartiklar rörande hovet tillhörde Kongl. Tryckeriet.

En fråga som jag tidigare berört i mina artiklar om Elsa Fougts föregångare under 1700-talet som Kungl. boktryckare kretsar kring *vad* som egentligen räknades som offentligt tryck. Även om detta blev allt klarare under seklets gång, förefaller det som om vissa otydligheter levde kvar under Elsa Fougts period. Detta visar sig bland annat genom en förfrågan från Kanslikollegium till Boktryckerisocieteten 1799 att ”til hvad mäst lindriga pris” någon av dess medlemmar ville omtrycka förordningar som Växjö stift hade brist på.¹³¹ Här är det alltså uppenbart att man inte per automatik vände sig till Elsa Fougts och Kongl. Tryckeriet. Föga förvånande reagerade Fougts på detta.¹³² I sitt svar åberopar Fougts kungliga förordningar från 1687, 1744 samt 1774 vilka slår fast Kungl. boktryckarens rättigheter, och som enligt henne tydligt visar att förordningarna borde tillhöra henne i egenskap av Kungl. boktryckare. Dessutom skriver Fougts att hon redan har en del av de efterfrågade förordningarna i sitt lager.

Definitionen av det offentliga trycket berörs vidare i en skrivelse från Fougts till Kanslikollegium angående tryckandet av Riksarkivssekreteraren Adlersparres fortsättning på den Norellska förordningssamlingen (bestående av förordningar tänkta att läsas upp i kyrkorna).¹³³ Då samlingen består av förordningar vilka redan tryckts av Kongl. Tryckeriet, menar Fougts att de egentligen inte bör omtryckas av något annat tryckeri, och att de dessutom redan finns att tillgå i hennes lager.

Det är svårt att påvisa några större skillnader mellan Elsa Fougts och hennes föregångare på Kongl. Tryckeriet vad gäller konkurrenters försök till intrång i privilegierna – försök att få en del av en så pass åtråvärd kaka som den Kungl. boktryckaren förfogade över tycks ha varit ofrånkomliga och förekom under hela 1700-talet.¹³⁴ Möjligtvis kan man betrakta Kanslikollegiums avslag av Lindhs och Ekmanssons respektive ansökningar om att få bli hovboktryckare – med tydlig hänvisning till att Elsa Fougts redan fungerade som en sådan – som ett tecken på att Kungl. boktryckarens ställning stärktes under Elsa Fougts period. Jag har heller inte funnit några som helst belägg i materialet för att myndigheter och konkurrenter skulle ha behandlat Elsa Fougts annorlunda på grund av att hon var kvinna: hennes kön tycks inte alls ha påverkat hennes status som Kungl. boktryckare. Det är tydligt att hon nu – för att använda Kekke Stadins termer – såväl hade ett stort innehav av *makt* som *legal* och *legitim auktoritet*.

Stilgjuteriet och medaljhistorien

Stilgjuteriet

Som jag tidigare berört i en artikel i *Biblis* 2005:30 hade Henric Fougt redan på 1760-talet uppfunnit en ny metod att trycka noter. 1766 ansökte han om att få starta stilgjuteri och boktryckeri, men då ansökan avslogs valde han att vidareutveckla sin nottryckarmetod i England.¹³⁵ Sten G. Lindberg har att berätta att Henric Fougt, väl tillbaka i hemlandet, i början av 1770-talet vädrade planer på att anlägga ett svenskt stilgjuteri, då han 1772 av Kommerskollegium tillkallats som stilgjuteriexpert i ett ärende.¹³⁶ Enligt såväl Nils G. Wollin som Sten G. Lindberg utvecklade Henric Fougt framgångsrikt ett stilgjuteri under 1770-talet, och det var enligt deras förmenande mycket omfattningsrikt.¹³⁷ Tryckstilar var ytterst dyrbara varor att importera, och en egen produktion skulle spara företaget mycket pengar.¹³⁸ Det är dock oklart när under 1770-talet som Henric Fougt startade sitt gjuteri. Klart är att i bo-uppteckningen efter Henric Fougts död upptas ett stilgjuteri som värderas till hela 1955 rdr, medan boktryckeriet värderas till 1884 rdr.¹³⁹ Frågan är emellertid om gjuteriet var officiellt sanktionerat, då Henric Fougt först 1781 tycks ha ansökt om privilegium för det.

Detta kommer nämligen till uttryck i en skrivelse – varken uppmärksammas av Wollin eller Lindberg – från Henric Fougt till Kungl. Maj:t 1781 i syfte att få privilegium att ”idka Stilgjuteri och dervid nyttja så stort antal Ugnar och så många Arbetare jag kan sysslosätta”.¹⁴⁰ Fougt skriver att han sedan länge haft planer på att etablera ”et fullständigt och väl inrättadt Stilgjuteri”, men att han på grund av arbetet som Kungl. boktryckare inte haft tid att vidareutveckla sin ”föresats til et Stilgjueries anläggande för både Bok- och Musik tryck”. Stämmer detta skulle alltså såväl Wollins som Lindbergs tidigare slutsatser vara bristfälliga. Nu är dock tiden inne, skriver Fougt vidare, att vända sig till Kungl. Maj:t för att ansöka om ”hjelpe-medel” som kan hjälpa honom att sätta igång verksamheten. Henric Fougt är nog med att framhålla sin egen kompetens inom området och den utlandserfarenhet han har som lett till att han står i kontakt med ”de mäst namnkunniga Stilgjutare i Europa”, och påpekar även sina framgångar med den egenhändigt uppfunna metoden för nottryckeri.

Henric Fougt förtäljer vidare att han köpt upp den forne stilgjutaren Holmerus’ lager och inventarier, samt infört verktyg från England tänkta att användas för stilgjutarändamål.¹⁴¹ Dessutom har han anställt två utländska arbetare. Henric Fougt känner sig dock nu tvungen att ansöka om finansiell hjälp för att företaget ”ifrån för-

sta början” ska kunna ”ställas på ordentliga och stadiga fötter”.¹⁴² Notera alltså att detta stilgjuteri enligt Fougts är en ny verksamhet. Han är inte ute efter privilegium exclusivum, utan säger sig uppskatta konkurrens. Det Fougts ansöker om är ett förskott på 5 000 rdr, en summa som han ämnar återbetala genom att hälften av den ersättning han årligen får för det offentliga trycket – ”vanligen sig bestigande til minst några hundra Riksdaler om året” – ska hållas inne. Henric Fougts tänker sig alltså dra nytta av sitt ämbete som Kungl. boktryckare genom att låta det möjliggöra etablerandet av ett nytt företag.

Kanslikollegium svarade i en skrivelse till Kungl. Maj:t nästan ett halvår senare.¹⁴³ Såväl Kommerskollegium som Boktryckerisocieteten hade hörts och givit Henric Fougts sitt fulla stöd. Skrivelsen visar också att Fougts under perioden som gått sedan han skickade in sin ansökan anställt fyra gravörer med uppdrag att göra om Holmerus’ ”felaktiga Stilar” samt att göra nya efter ”vackra och regelmässiga ritningar” av Henric Fougts själv. Att Fougts var lämpad att driva ett stilgjuteri rådde det ingen tveivel om, och Kanslikollegium ville bevilja ansökan om privilegium. Däremot ställde man sig tveksam i fråga om det ansökta förskottet på 5 000 rdr. Enligt Kanslikollegium fanns det egentligen varken i Manufakturfonden eller Statskontoret några ekonomiska resurser till ett dylikt ändamål. Dessutom menade Kanslikollegium att man borde vara rättvis och behandla Fougts på ett liknande sätt som man behandlat dennes konkurrent Nordström, en man som året innan fått privilegium på att få starta ett stilgjuteri, samt ett förskott på 1 000 rdr som ”tilverknings praemium”.¹⁴⁴ Något egentligt beslut om att betala ut ett förskott till Fougts framkommer inte i denna skrivelse.

Frågan om stilgjuteriet återkommer i Kanslikollegiums arkiv nästan ett år senare, då den aktualiserats genom en ny ansökan från Elsa Fougts.¹⁴⁵ Vid det här laget var Henric Fougts död, och planerna på ett stilgjuteri hade alltså övertagits av makan Elsa. Hon inleder med att klargöra sin kompetens och erfarenhet, i syfte att visa att hon är kapabel till ett dylikt företag:

”[...] som jag under Min Sal. Mans lifstid städse varit honom uti alla hans entrepriser och all hans rörelse til biträde, och jag äfven i detta ämne om Stilgjuteri serdeles vinlagt mig at inhemta all nödig kunskap om alt hvad dertil kan höra, så finner jag mig i stånd och är äfven sinnad at med biträde af de skickelige utländske arbetare, som Min Sal. Man redan i sin lifstid med så dryg kostnad anskaffat, fortsätta och til fullkomlighet upbringa detta af honom började verk.”

Som citatet visar – och som redan nämnts – tycks Elsa Fougts ha varit högst delaktig i driften av familjeföretagen även under Henrics livstid. Men uppenbarligen har

hittills inte något privilegium utfärdats eller förskott utbetalats vare sig till Henric eller Elsa. Elsa Fougts presenterar därför ett för statskassan mer förmånligt förslag än maken gjorde. Hon erbjuder sig att återbetala lånet snabbare än vad Henric hade tänkt, genom att avstå från *hela* ersättningen för det offentliga trycket fram till dess att lånet återbetalats, och alltså inte halva ersättningen vilket var Henrics anbud. Elsa Fougts understryker också det faktum att hon redan nu lagt ut mycket pengar på anläggandet av stilgjuteriet, och att det såväl skulle vara en svår ekonomisk förlust för henne om företaget lades ner, som en förlust för riket i stort att gå miste om ett stilgjuteri. En förlust som enligt Elsa Fougts skulle få till resultat att Sverige som land ”blefvo återförsatte i den bedröfliga dependance af utländningar, som redan vållat och än ytterligare skulle medföra den Svenska Typographiens och i gemenskap dermed Litteraturens och Bokhandelens förfall.”¹⁴⁶

I maj 1783 återfinns vi ett för Fougts glädjande svar i Kanslikollegiums protokoll.¹⁴⁷ Kungl. Maj:t hade nämligen beslutat att bevilja ansökan om privilegium. Vad gäller förskottet på 5 000 rdr gick även det igenom, men man ansåg sig inte kunna utbetala mer än 1 000 rdr åt gången, och Elsa skulle löpande betala tillbaka denna summa.¹⁴⁸ Att återbetalningen av förskottet skedde som planerat genom att summan av hennes räkningar för det offentliga trycket drogs av skulden vittnar många kanslikollegieprotokoll från de följande åren om.¹⁴⁹ Elsa Fougts strategi att använda sitt privilegerade ämbete som ett medel att expandera sin privata affärsverksamhet lyckades alltså.

Om stilgjuteriets företagsstruktur finns det ett fåtal uppgifter. Henric Fougts tycks som redan har nämnts 1781 ha anställt ”tvänne Utländske full lärde och snälle arbetare” tänkta att verka vid stilgjuteriet.¹⁵⁰ Vidare förekommer en senare uppgift att sex personer arbetade dagligen i stilgjuteriet år 1785 – förmodligen utgjordes dessa av de två utländska arbetarna samt de fyra gravörerna.¹⁵¹

Medaljhistorien

Elsa Fougts (ny)inrättade stilgjuteri skulle snart komma att bli högaktuellt, då det var en viktig bricka i det spel den invecklade kamp som Gustaf III:s medaljhistoria kan sägas utgöra.

Bakgrunden till projektet var att Gustaf III, inspirerad av Ludvig XIV:s *Histoire Metallique*, i början av 1780-talet beslöt sig för att initiera en egen, svensk medaljhistoria – tänkt att bli ett slags förskönande historieskrivning om hans regentskap, bestående av återgivning av medaljer samt korta historiska beskrivningar.¹⁵² Verket skulle tryckas av två olika boktryckare, en skulle trycka avbildningar av medaljerna, och den andre de historiska beskrivningarna över medaljerna. Den som skulle or-

ganisera och leda arbetet med medaljhistorien var hovkanslern Fredrik Sparre. Projektet var minst sagt överdådigt, och en mängd sakkunniga yrkespersoner engagerades.¹⁵³ Uppdraget att trycka praktverket var naturligtvis oerhört prestigefullt, och bland många andra var Elsa Fougts en kandidat till att trycka textdelen av medaljhistorien. Turerna kring tryckandet av medaljhistorien har tidigare relaterats av bland andra Henrik Schück, Nils Nordqvist och Sten G. Lindberg. Schück visar att Fredrik Sparre i en skrivelse rörande medaljhistorien 1781 omnämner Henric Fougts som den som var påtänkt för att trycka textdelen av medaljhistorien. Eventuellt ska Henric Fougts också ha lämnat in provtryck.¹⁵⁴ Men som vi vet dog Henric Fougts 1782, och Elsa Fougts tog över förhandlandet om tryckandet av medaljhistorien. Gustaf III och Sparre önskade att verket skulle tryckas i så kallade didotska stilar.¹⁵⁵ Emellertid fanns inga sådana stilar tillgängliga i Sverige, så den som skulle trycka verket var tvungen att importera dem.¹⁵⁶ Enligt Lindberg hade Elsa Fougts av Kungl. Maj:t givits i uppdrag att anskaffa didotska stilar.¹⁵⁷

Vad som inte uppmärksammats tidigare är ett flertal brev från Elsa Fougts till Fredrik Sparre daterade 1785–1788, vilka berör en ”katalog” som Fougts håller på att trycka på uppdrag av Sparre. Eventuellt var denna katalog tänkt att bli en del av eller något slags bihang till medaljhistorien. Katalogen skulle bland annat innehålla porträtt, stämplor och gravyrer av franska, engelska och svenska kungligheter och andra framstående personer. Breven visar att Fougts skickade delar av katalogen till Sparre kontinuerligt i takt med att de olika delarna var klara.¹⁵⁸ Katalogen omnämns första gången i ett brev från Fougts till Sparre i samband med anskaffandet av didotska stilar.¹⁵⁹ Denna katalog har mig veterligen inte uppmärksammats eller satts i samband med medaljhistorien på något sätt i tidigare forskning, men som jag snart ska visa finns det tecken i senare brev som kan tyda på ett samband mellan katalogen och medaljhistorien.

För att ha råd att skaffa de didotska stilarna tvingades Elsa Fougts vända sig till Fredrik Sparre för att begära ett förskott. Fougts behövde 5 000 rdr i förskott för två ändamål. Dels för att importera de didotska stilarna från den franska stilgjutaren Fournier och så småningom kopiera dem i Sverige; dels att vidareutveckla sitt enligt henne i nuläget överbelastade stilgjuteri. Elsa Fougts framhåller även till Sparre hur utmärkt hennes stilgjuteri är, hur många olika slags stilar hon kan erbjuda, och att hennes verksamhet är mycket mer framgångsrik än konkurrenten Nordströms. Som säkerhet för förskottet anger Fougts sitt tryckeri, stilgjuteri och förlag, tillsammans värda minst 30 000 rdr.¹⁶⁰

Enligt Schück godkände såväl Sparre som Kanslikollegium Fougts förslag. Statskontoret tycks emellertid inte ha gillat erbjudandet, och föreslog att man skulle vända sig till Boktryckerisocieteten i syfte att höra om någon annan tryckare kunde

tänka sig att såväl importera stilarna som att trycka medaljhistorien till ett lindrigare pris.¹⁶¹

Boktryckerisocieteten svarade på Kanslikollegiums förfrågan genom Fougts konkurrent Johan Georg Lange, att societeten bland många hågade kandidater valt att förordad honom själv till arbetet.¹⁶² Lange erbjöd sig att på egen bekostnad importera de didotska stilarna och genomföra tryckningen av medaljhistorien, men ville ha hjälp av kollegium att få kontakt med ”någon Utrikes wistande Svensk Man”, som kunde hjälpa till med själva importen.¹⁶³ Elsa Fougts – som inte skrivit under denna skrivelse – var av förklarliga skäl missnöjd med beslutet, och argumenterade för sin sak bland annat genom att skarpt kritisera Lange i en promemoria till Fredrik Sparre.¹⁶⁴

Fougts inleder med att hävda att Kungl. Maj:t skulle förlora mer pengar på att låta Lange utföra arbetet, dels på grund av att han kräver tullfrihet på de utländska didotska stilarna vilket inte hon skulle göra, dels på grund av att Langes ”trycklöner för private auctorer och Förläggare äro mycket högre” än Fougts. Vidare ifrågasätter hon såväl Langes yrkesmässiga kompetens att utföra ett så pass krävande arbete som medaljhistorien, som hans ålder och ”smak”:

40. Torde det til Tryckningen af Histoire Metallique icke göra tilfyllest at äga Didotske Stilarne. Flit, Kunskap och Smak blifva äfven nödvändige. Hr. Lange är ostridigt en ganska skickelig Boktryckare; Men då hans yrke i alla tider egentligen varit Biblar, Psalmböcker, Postillor och dylika för Bokbindare och Marknads handel courante saker, som aldeles icke fordra någon kunskap i fremmande språk eller i belles lettres, så torde det för Hr. Lange vid en ålder af några och sextio år blifva svårare än han sielf vid sit nitfulla anbud gifvit sig tid at eftersinna, at efter en enligt hans eget förslag nu til börjande ny correspondence och stilarnas i följe deraf beställande och erhållande, som altsammans torde uptaga en tid af tu år, företaga et vidlyftigt arbete på språk dem han icke förstår och i et ämne som förmodeligen är honom fremmande, samt af en mera granlaga beskaffenhet än någonsin i Sverige blifvit verkstält.

Det är tydligt att Fougts här ser sin chans att positionera sig som en ’finare’ och mer kompetent boktryckare – med större kunskaper i främmande språk – än postilla-producenten Lange. I Kekke Stadins terminologi kan man formulera det såsom att Fougts här talar med stor *legitim auktoritet* – hon tar sig rätten att träda fram och bevaka sina intressen, och ställer sig sannerligen inte i bakgrunden på grund av sitt kön.

Fougts dristar sig också till att direkt jämföra Langes tryck med hennes egna i syfte att framhålla skillnaden i kvalitet. Därtill nöjer hon sig inte med att vilja erövra medaljhistorien, utan framför också en djärv önskan om att ta över rättigheterna att

trycka och förlägga Posttidningarna från Lange. Enligt Fougts var det praxis utomlands att en dylik tidning tillhörde Kungl. boktryckaren. Tidningen hade dessutom tidigare tillhört en av hennes föregångare som Kungl. boktryckare, Johan Henrik Werner.¹⁶⁵ Som 'tack' för denna återerövring tänker sig Fougts att hon årligen ska skänka 100 rdr till välgörenhet, exempelvis till "den tiltänkta nya Därhusinrättningen".¹⁶⁶ Återigen är det tydligt hur Fougts använder sitt ämbete som ett argument för att få fördelar och stärka sin privata företagsverksamhet.

Jag har inte funnit något svar eller någon annan reaktion från Kansliet på denna djärva skrivelse, och man får förmoda att Fougts kritik och önskingar inte hörsammades. I ett brev från Fougts till Sparre daterat 15 juli 1788 framkommer det nämligen att Kungl. Maj:t beslutat att ge uppdraget till Lange.¹⁶⁷ Fougts uttrycker sin stora besvikelse, och påpekar att detta kommer få till följd att hennes stilgjuteri förlorar det understöd som varit nödvändigt för dess existens. Det är här mycket tydligt hur Fougts olika affärsrörelser hängde ihop och var beroende av varandra; det statliga uppdraget var integrerat med den privata rörelsen.¹⁶⁸ En intressant aspekt av detta brev är också att Fougts ber Sparre att återbetala papperskostnaden för ett redan tryckt verk kallat "le Catalogue des Tableaux". Denna katalog skulle kunna vara densamma som omnämns i tidigare brev från Fougts till Sparre, och i så fall påvisa ett samband mellan katalogen och medaljhistorien.

Men inte heller Lange fick äran att ge ut Gustaf III:s medaljhistoria, då den faktiskt aldrig publicerades som det ursprungligen var tänkt. Mordet på kungen 1792 och dess politiska efterspel i kombination med dålig ekonomisk planering blev i praktiken slutet för medaljhistorien, och 1794 avvecklades hela projektet.¹⁶⁹ Varken Fougts eller Lange, som vid det här laget var avliden, fick alltså det prestigefulla uppdraget.

Samma år sökte dock som vi har sett Johan Samuel Ekmansson, en tidigare korrekturläsare på Kongl. Tryckeriet, tillstånd att bli hovboktryckare och starta ett tryckeri i uttalat syfte att trycka medaljhistorien för ingen annan ersättning än tullfrihet på papper och stilar.¹⁷⁰ Föga förvånande var Boktryckerisocieteten negativt inställd till förslaget och svarade i en minst sagt besk skrivelse till Kansliet i början av år 1795.¹⁷¹ Enligt Boktryckerisocieteten bestod Ekmanssons anbud av "ogrundade uppgifter och förklenlige omdömmen" – det sistnämnda syftande på kritik som Ekmansson framfört mot sina konkurrenter i sin ansökan. Societeten försvarar också på flera ställen i skrivelsen Kongl. Tryckeriet och man framhåller dess stora kapacitet och utbud av stilar, något som Ekmansson tidigare pekat ut som bristfälligt. Vidare kritiseras Ekmanssons djärva ansökan om att få tullfrihet på papper, "då ägaren af det Kongl. Boktryckeriet, som för få år sedan hos Kongl. Maj:st bönföll om en dylik nådig eftergift [...] nödgades därå röna et [...] nådigt afslag". Societe-

ten söker också misstänkliggöra Ekmanssons kompetens genom att påminna Kanslikollegium om några illa gjorda översättningar denne författat i början av 1790-talet, och vilka blivit nedskrivna i *Stockholms Posten*. Skrivelsen avslutas med att man betackar sig för vidare kontakter med Ekmansson och tillkännager att man inte vill tillåta honom att vara med i societeten överhuvudtaget.¹⁷² En underliggande konflikt mellan Ekmansson och Elsa Fougts i synnerhet är tydlig i brevet, och just Elsa Fougts stod dessutom överst bland de av societetens medlemmar som skrivit under skrivelsen.¹⁷³ Fougts reaktion är högst rimlig: om Ekmansson lyckades bli hovboktryckare skulle hennes egen ställning som Kungl. boktryckare kraftigt undermineras, och hon skulle förlora såväl makt och inflytande som inkomster.

I viss mån fick Boktryckerisocieteten rätt i sin kritik av Ekmansson, och som redan nämnts i avsnittet om intrång i Fougts privilegier fick han avslag på ansökan att bli hovboktryckare. Visserligen erhöill han rätt att starta ett tryckeri, men fick inte någon särskild tullfrihet på papper och stilar – däremot fick *samtliga* boktryckare i fyra år framåt rätt att importera vissa stilar, däribland de didotska.¹⁷⁴ C.R. Gardberg har dock funnit belägg för att Ekmansson så sent som år 1800 av Kanslikollegium tycks ha betraktats som den boktryckare som ansvarade för tryckandet av medaljhistorien, men även denna gång rann projektet ut i sanden.¹⁷⁵ Ekmansson hade redan 1799 överlätit sitt tryckeri på Deleen och Forsgren, och 1801 fick han andra arbetsuppgifter då han utsågs till boktryckeriombudsman. Samma år lades Kanslikollegium ned.¹⁷⁶ Kampen om medaljhistorien var över för den här gången, utan vinnare.

Vad gäller fortsättningen på Elsa Fougts stilgjuteriverksamhet, finns det dessvärre inte särskilt mycket material bevarat. Men av en skrivelse daterad 29 oktober 1801 från boktryckaren C.J. Marquard till Kungl. Maj:t att döma, framgår att denne nu både köpt Elsa Fougts stilgjuteri och arrenderat hennes konkurrent Nordströms gjuteri. Enligt Marquard är bägge företagen ”förfallna”, och han ansöker därför om ett lån för att vidareutveckla verksamheten.¹⁷⁷ Att Marquard köpte Elsa Fougts stilgjuteri har anmärkningsvärt nog gått tidigare forskning förbi. Sten G. Lindberg spekulerar dock därom, och pekar bland annat på de stora likheterna i inventarier mellan Fougts respektive Marquards gjuterier. Han har emellertid inte lyckats finna belägg för att en överlåtelse mellan Elsa Fougts och Marquard verkligen skedde i sitt arkivmaterial, utan lägger fram hypotesen att Fougts på något sätt överlätit sitt stilgjuteri på konkurrenten Nordström, vilken senare i sin tur sålde sin verksamhet till Marquard.¹⁷⁸ Lindbergs teori kan emellertid nu avfärdas, då skrivelsen från Marquard 1801 till Kungl. Maj:t angående köpet av Elsa Fougts stilgjuteri talar för sig själv. Frågan om överlåtelsen kan därmed sägas vara utredd.

Kungar som boktryckare med hjälp av Kungl. boktryckaren

Ett något kuriöst dokument som kan sägas ha att göra med Elsa Fougts roll som Kungl. boktryckare är en inbunden samling handskrivna PM och tryckta teateraffischer som finns bevarad på KB och som går under namnet *Skriftlig redogörelse för konung Adolf Fredriks och Gustaf III:s försök som boktryckare*.¹⁷⁹ Samlingen inleds med ett odaterat PM av Elsa Fougts där hon redogör för de respektive kungarnas trevande försök på boktryckarbanan. Såvitt jag vet har inte detta dokument uppmärksamrats av tidigare forskning, och det kan därför vara av intresse att redogöra för det här.

Adolf Fredrik

Enligt Elsa Fougts hade kung Adolf Fredrik år 1752 bett att ”igenom egen handläggning blifva underrättad om Boktryckeri Konsten”. Fougts far, Peter Momma, hade som Kungl. boktryckare därför blivit befallen att ”til K. Slottet upföra en Präss, med blått kläde öfverdragen, jemte nödiga stilar och andra tilbehör”. Momma hade också med sig sin faktor Erik Hasselrot till biträde. Kungen klarade med Mommas och Hasselrots hjälp av att trycka ”[e]t par små Franska Piecer”, men då han var en ovantryckare lyckades han dessutom kladda ner sig till den grad att han enligt Elsa Fougts ”förderfvade flera par dyrbara manchetter m.m.” I en överstruken passage skriver Elsa vidare att det faktum att Adolf Fredrik ”icke utan största svårighet kunde [...] händerna väl aftvätta” torde vara ”orsak dertil at Hs. Mt. icke länge fant sig road” av boktryckarkonsten. Trots denna incident erhöll Momma och Hasselrot varsin medalj av guld respektive silver som tack för sin insats.

Som ytterligare bevis för att händelsen verkligen inträffat har Elsa Fougts bifogat en redogörelse från Carl Schiöström, innehavare av Kongl. Ordensboktryckeriet, rörande de boktryckeriinventarier som använts av Adolf Fredrik 1752 och som sedan en längre tid tycks ha funnits i Kongl. Ordensboktryckeriets ägo.¹⁸⁰ Schiöström intygar att en tryckpress, ”öfverallt blåmålad med Oljefärg, och beklädd med blått kläde”, en blåmålad stilkast (den låda i vilken man förvarade stilar) med tertia antikva-stilar samt en likaledes blåmålad kastregal (det vill säga den ställning som stilkasten stod på) med extra lådor för manuskript och andra papper, använts av kungen. Schiöström betonar dock att redskapen är utslitna och nötta, eftersom de ”ännu nyttjas i dagligt bruk”.¹⁸¹

Att Kongl. Ordensboktryckeriet kommit över Kongl. Tryckeriets gamla inventarier måste ha haft att göra med att Schiöströms föregångare Johan Pfeiffer tog över

det gamla Kongl. Tryckeriet 1771 från Elsa Fougts bror Wilhelm Momma, vilken då på grund av skulder gått i exil. Familjen Momma-Fougt fortsatte emellertid som Kungl. boktryckare med det tryckeri som gick under namnet f.d. Grefingska tryckeriet. Momma-Fougt återtog snabbt titeln Kongl. Tryckeriet för sin verksamhet, medan Pfeiffers tryckeri inledningsvis gick under namnet Gamla Kongliga Tryckeriet och f.d Kongl. Tryckeriet innan det 1777 fick titeln Kongl. Ordensboktryckeriet.¹⁸²

Gustaf III

Även Adolf Fredriks son, Gustaf III, tycks ha varit nyfiken att prova på boktryckarkonsten. Händelsen har tidigare kortfattat berörts av Per Bjurström, dock utan hänvisningar till Elsa Fougts handskrivna dokument.¹⁸³ I sin PM berättar Elsa Fougt att Gustaf vid juletid år 1776 beordrat den dåvarande Kungl. boktryckaren, Elsas man Henric Fougt, ”at komma til Gripsholm med et litet Ficktryckeri” vilket kungen ”med egen handläggning ville begagna”.¹⁸⁴ Fougt hade tillsammans med ”några Hof Cavallierer” i slutet av december 1776 och i början av januari 1777 hjälpt Gustaf att trycka några teateraffischer. I samlingen finns också en redogörelse från en ”N Dalberg” (sannolikt kungens läkare Nils Dalberg) bifogad. Dalberg intygar att han var med under julhelgen 1776 och biträdde Gustaf III med tryckningen, och hävdar att han lånat stilar och andra nödvändigheter av Henric Fougt.¹⁸⁵ Enligt Dalberg skedde detta ”plaisanterie [...] uti Conseillerummet, innanför Konungens sängkammare, så hemligen, att ingen hade derom någon kunskap förrän affichen fans fästad på dörren uti den stora runda sällskapssalen”. Att Dalberg väljer ordet ”plaisanterie” för att beteckna händelsen tyder på att det kanske inte bör betraktas som ett seriöst försök från kungens sida, utan snarare som ett roligt upptåg.

Själva affischerna som Gustaf tryckte är även de bifogade i samlingen. De är tämligen illa tryckta, med sneda, kladdiga och stundtals frånvarande bokstäver. Men med tanke på att det endast var ett ”et litet Ficktryckeri” som användes är väl detta högst förklarligt. Varje affisch proklamerar två pjäser som ska uppföras på Gripsholms slott, en tragedi och en komedi, och några är försedda med små epigram.

Oscar Levertin beskriver en liknande tilldragelse i Gripsholm året dessförinnan i sin studie *Teater och drama under Gustaf III*. Enligt Levertin reste kungen och hans hov till Gripsholm den 21 december 1775 ”och beredde sig där till en verklig teaterkampanj.” Mellan den 28 december 1775 och den 10 januari 1776 gavs hela åtta föreställningar. Även julen 1783 ska Gustaf och hovet enligt Levertin ha begett sig till Gripsholm för att spela teater mer eller mindre dygnet runt.¹⁸⁶ Men det egenhändiga tryckandet av teateraffischer tycks dock endast ha inträffat julen 1776.

Man kan fråga sig varför Elsa Fougts, troligtvis en bit in på 1800-talet¹⁸⁷, valde att göra denna sammanställning av dokument rörande de bägge kungarnas försök som boktryckare med hjälp av Kongl. Tryckeriet. Vad var egentligen syftet?

Ville hon kanske stärka sin ställning gentemot Gustaf IV Adolf, genom att peka på goda och vänskapliga kontakter mellan deras respektive företrädare? I och med att Kanslikollegium upphävdes 1801 och ersattes av den notoriskt kontrollerande hovkanslern Christoffer Bogislaus Zibet, stramades villkoren för boktryckarna åt rejält och deras ställning kan i och med detta sägas klart ha försvagats. Gustaf IV Adolf valde dessutom att tillsätta en boktryckeriombudsman i syfte att ytterligare kontrollera och reglera boktryckarnas verksamhet. Till boktryckeriombudsman valdes som tidigare nämnt ingen mindre än Elsa Fougts tidigare trätobroder Johan Samuel Ekmansson. Enligt Samuel Bring utnyttjade Ekmansson sin ställning som ombudsman som ett sätt att hämnas på de boktryckare i Boktryckerisocieteten han tidigare varit i konflikt med och ”begagnade [...] de minsta och obetydligaste möjligheter för att på alla upptänkliga sätt trakassera societetens medlemmar och döma dem till böter för den allra minsta lilla förseelse.”¹⁸⁸ Kort sagt, Elsa Fougts hade goda skäl till att försöka framhäva Kongl. Tryckeriet och stärka sin ställning gentemot den kungliga enväldsmakten och dess rigida kontrollorgan.

Elsa Fougts sista år som Kungl. boktryckare

Man får generellt sett intrycket av att Elsa Fougts och Kongl. Tryckeriet tappade allt mer inflytande under 1800-talets första decennium. I anslutning till detta tyder vidare ett utlåtande från hovkanslern år 1811 på att det från centralt håll ansågs att det gått allt sämre för Kongl. Tryckeriet under de senaste åren. Utlåtandet är författat med anledning av att Elsa Fougts detta år ansökt om att få lämna över driften av sina företag samt privilegiet att vara Kungl. boktryckare på sonen Henric. Hovkanslern skriver att han inte ”kan dölja den klagan, som en längre tid blifvit förd ibland Eders Kongl. Maj:ts Embetsmän, att Fru Fougts, af för henne brydsamma anledningar, ofta varit ur stånd satt att uppfylla Eders Kongl. Maj:ts fordringar och sin egen önskan, hvarigenom andra Boktryckare måst tillitas, och Kongl. Tryckeriets rätt ofta inskränkas till blotta namnet”, och att detta blifvit ”vållande till en ofta fördrögd tryckning af Eders Kongl. Maj:ts expeditioner”.¹⁸⁹ Ett belägg för att Fougts inte riktigt hunnit med alla sina åtaganden går till exempel att finna i en skrivelse daterad 1810 från Elsa Fougts till boktryckaren Nordström, i vilken hon ber honom om hjälp att ”för Riksdags tidningen åtaga sig några arks tryckning”. Orsaken uppger Elsa Fougts vara att riksdagen står för dörren, och att hon då måste trycka fler förordningar än

vad hennes tryckeri mäktar med. Fougts vill veta hur mycket Nordström vill ha för uppdraget, samt erbjuder sig att stå för papperet själv.¹⁹⁰ Som redan nämnts i avsnittet om ersättning klagade Fougts ofta över att hon inte hann med att trycka alla de förordningar hon var tvungen att ge ut.

Men Fougts önskan att lämna över verksamheten på sin son torde också ha haft att göra med att hon år 1811 hade uppnått en aktningvärd ålder av 67 år, en högst rimlig tidpunkt för pensionering. Hennes ansökan godkändes – dock med förbehållet att sonens privilegium skulle omprövas efter 20 år, samt att det kunde upphöra helt om han misskötte sitt uppdrag.¹⁹¹ År 1811 kunde så Elsa Fougts gå i pension från Kongl. Tryckeriet och sitt ämbete som Kungl. boktryckare.

Slutord

Elsa Fougts drev Kongl. Tryckeriet och dess vidhängande affärsrörelser i närmare fyrtio år: till en början tillsammans med maken Henric, men huvuddelen av perioden som självständig aktör. De viktigaste förutsättningarna för hennes verksamhet var dels hennes uppväxt i ett familjeföretag – vilken såväl medförde teoretiska och praktiska yrkeskunskaper som rent materiella resurser i form av arv – dels det faktum att hon som relativt ung blev änka, och därmed erhöll juridisk rätt att driva sina företag självständigt. Att Elsa Fougts påbörjade sin bana som Kungl. boktryckare redan som gift, tillsammans med maken Henric, torde också ha varit av betydelse då makarnas samlade sakkunskaper och nätverk måste ha gynnat företagen. Det är också viktigt att framhålla den betydelsefulla förutsättning Elsa Fougts besatt i sig själv genom sin initiativkraft, kompetens och kreativitet. Utan sådana personliga egenskaper hade hon definitivt inte lyckats uppnå och bevaka en så framstående position i bokbranschen under en längre period.

Som kvinna i ett patriarkalt samhälle tycks Elsa Fougts, tack vare dessa gynnsamma förutsättningar, ha haft relativt stort utrymme att agera. Hennes position som självständig Kungl. boktryckare tycks inte ha påverkats negativt av det faktum att hon var kvinna. I jämförelse med hennes tre föregångare under 1700-talet verkar Elsa Fougts ställning snarare vara starkare – till exempel tycks hon ju ha betraktats som hovboktryckare. Hennes ansökningar om högre ersättning godkändes dessutom ytterst smärtfritt och lätt i jämförelse med föregångarna.¹⁹² Hon tog till synes oproblematiskt plats i Boktryckerisocieteten och skrev under dokument – stick i stäv med tidigare forsknings antaganden.

I sin korrespondens med myndigheter och i tvister med konkurrenter märks vidare inga tecken på att hon på grund av sitt kön intog en mer blygsam position än

hon gjort om hon varit man. Tvärtom är det märkbart – exempelvis i hennes kritik av Lange rörande tryckandet av medaljhistorien – att hon självsäkert positionerar sig som en högst kompetent och framstående yrkesperson. Elsa Fougts PM om hennes föregångares insatser i Adolf Fredriks och Gustaf III:s försök som boktryckare kan vidare betraktas som ett sätt för henne att framhäva Kongl. Tryckeriets av tradition högklassiga position, och som en medveten strategi i syfte att stärka sin ställning gentemot statsmakten.

Kongl. Tryckeriet under Elsa Fougts ledning var ett stort och expansivt företag. En tydlig tendens hos Elsa Fougts som inte i lika hög utsträckning är märkbar hos hennes föregångare, är att utnyttja sin befattning som Kungl. boktryckare som en strategi att gynna sin övriga företagsverksamhet. Hennes försök att få tullfrihet på papper samt hennes ansökningar om högre statlig ersättning för det offentliga trycket – med anspråk på att denna skulle räcka till att kompensera alla tänkbara kostnader ett boktryckeri kunde ha – är tydliga tecken på detta.

Det är slutligen slående hur sammanlänkade Elsa Fougts olika företagsverksamheter var, och hur beroende de var av varandras existens. Det statliga uppdraget som Kungl. boktryckare integrerades med den privata verksamheten genom att exempelvis möjliggöra etablerandet av ett privat stilgjuteri som finansierades genom förskottsbetalning av ersättningen för det offentliga trycket. En parallell kan dras till Johan Svedjedals modell över funktioner i bokbranschen, som framhäver hur olika funktioner i bokbranschen inte är fristående från varandra, utan ofta överlappar varandra och förenas hos litterära institutioner eller aktörer.¹⁹³ Elsa Fougts företagsimperium täckte in de flesta områden av det samtida litterära systemet, från tillhandahållande av stilar, till förlags- och tryckverksamhet, till distribution och bokhandel. Varje del var en praktisk och ekonomisk förutsättning för att de andra skulle fungera, och varje del var betydelsefull.

NOTER

- 1 Jag vill inledningsvis rikta ett stort tack till följande personer som läst och kommenterat olika delar av denna artikel: Lili-Anné Aldman, doktorand i ekonomisk historia, Bo Bennich-Björkman, professor emeritus i litteraturvetenskap, Maria Ågren, professor i historia samt Ann Öhrberg, fil. dr i litteraturvetenskap; samtliga vid Uppsala universitet.
- 2 Se t.ex. *Nordisk kvinnolitteraturhistoria*, bd 1–2, red. Elisabeth Möller-Jensen m.fl. (Höganäs, 1993), Christina Sjöblad, *Min vandring dag för dag. Kvinnors dagböcker från 1700-talet* (Stockholm, 1997), Ann Öhrberg, *Vittra fruntimmer. Författarroll och retorik hos frihetstidens kvinnliga författare* (diss. Uppsala; Hedemora, 2001), samt Margareta

- Björkmans nyutkomna *Catharina Ahlgren. Ett skrivande fruntimmer i 1700-talets Sverige* (Stockholm, 2006).
- 3 Den enda något större studie jag har funnit som behandlar svenska kvinnliga boktryckare i äldre tider är Mikaela Lirbergs och Anna-Karin Skoglund's magisteruppsats i biblioteks- och informationsvetenskap, *Ett vittert fruntimmer. En studie av boktryckaränkor och speciellt fru Fougt* (2002). Ungefär en fjärdedel av Lirbergs och Skoglund's uppsats ägnas Elsa Fougt, resterande del tar upp andra boktryckaränkor i Sverige verksamma 1483–1883 i syfte att undersöka de förutsättningar som kan ha påverkat deras verksamhet. Framför allt består uppsatsen av en sammanställning av en så kallad ”änkelista”, det vill säga en förteckning över hur många kvinnor som verkat som boktryckare 1483–1883, sammanställd utifrån Klemming & Nordins förteckning över Sveriges samtliga boktryckare 1483–1883. En kort diskussion om äldre tiders kvinnliga boktryckare och förläggare finns även i Johan Svedjedals uppsats ”Kvinnorna i den svenska bokbranschen. Om feminisering, integrering och segregering”, *Författare och förläggare och andra litteratursociologiska studier* (Hedemora, 1994), s. 86 ff.
 - 4 Jfr. Gudrun Andersson, ”Kvinnans underordning: axiom eller öppen fråga?”, *Historisk tidskrift* 1997 (117), s. 455, om glappet mellan formella strukturella begränsningar för kvinnor och deras verklighet och handlingar i praktiken: ”Genuskonstruktionen bestäms av strukturernas genomslag i praxis, vilket ger en viss skevhet men inte en generell underordning”. Andersson har bemötts och kritiserats av Maria Sjöberg, vilken pekar på vikten av att inte underskatta de formella strukturella begränsningarna för kvinnor i tidigmodern tid och den brist på offentlig makt som denna underordning innebar. Se Maria Sjöberg, ”Kvinnans underordning – en undantagshistoria?”, *Historisk tidskrift* 1997 (117), s. 461 f., samt ”Varför blundar äldrehistoriker för maktrelationen mellan könen?”, *Häften för kritiska studier* 1998 (31), s. 59–68.
 - 5 Anna-Maria Rimm, ”Den kungliga boktryckaren, del I”, *Biblis* 2005:30, s. 4–31 (2005a) och Anna-Maria Rimm, ”Den kungliga boktryckaren, del II”, *Biblis* 2005:31, s. 27–44 (2005b), passim.
 - 6 För en diskussion av begreppet ”det litterära systemet”, se Gunnar Sahlin, *Författarrollens förändringar och det litterära systemet 1770–1795* (diss. Stockholm, 1989) s. 2 f.
 - 7 Om Peter Momma, se t. ex. Lars Wikström, ”Peter Momma”, SBL 25, s. 667 ff.
 - 8 Om Anna Margareta von Bragner, se t. ex. Öhrberg, s. 165 ff.
 - 9 Bengt Hildebrand & Hans Gillingstam, ”Henric Fougt”, SBL 16, s. 399. Kvinnliga boktryckare med lika högt uppsatt position som Elsa Fougt fanns även i andra europeiska länder under 1700-talet. C.J. Mitchell nämner exempelvis Elizabeth James, verksam som staden Londons boktryckare 1735–1750 och de kungliga boktryckarna Catherine Lintot (?–?), och Agnes Campbell (?–?). Se C.J. Mitchell, ”Women in the Eighteenth Century Book Trades”, *Writers, Books, and Trade: An Eighteenth-Century English Miscellany for William B. Todd*, red. O.M. Jr. Brack (New York, 1994), s. 33.
 - 10 SSA: Riddarholmens församlings kyrkoarkiv: Vigselsbok, E II:1 (1738–1807), samt födelse- och dopbok, C:2, (1738–1793). Paret's förste son Peter hade dött vid nitton månaders ålder. Dottern Christina Margaretha dog tre år efter fadern år 1785.

- 11 Testamentet finns bevarat sammanbundet med Henric Fougts bouppteckning i SSA, 1783/II, 162.
- 12 Bouppteckning för Henric Foug, 1783/II, 162, SSA. Makarna Fougts betonande av att den efterlevande parten (med största sannolikhet underförstått Elsa Foug) utan inblandning av någon annan person skulle fortsätta att driva verksamheten är intressant. Annika Lindgren har i sin uppsats ”*Elsa Foug (1744–1826). Publicist*”, C-uppsats i Idé- och lärdomshistoria (Uppsala, vt 1990) dragit slutsatsen att orsaken till makarna Fougts understrykande av detta är en stadga i Kungl. Maj:ts förordning för boktryckerierna från 1752, vilken enligt henne innebär att boktryckaränkor *endast* tilläts driva sina före detta mäns företag genom faktorer (Lindgren, s. 7). Slutsatsen är tänkvärd, men förordningen påstår egentligen inte detta rakt ut. Det stycke Lindgren åsyftar är en paragraf om olika boktryckares avgifter till inträde i Boktryckerisocieteten, och lyder: ”Boktryckare-Enkor måge oklandrade och utan någon afgift til Societeten, genom Factorer drifwa Tryckeriet efter theas afledne Män, så länge the äro ogifte, och i stånd at wärket behörighen underhålla.” (Boktryckeriförordning från 1752 avtryckt hos Klemming & Nordin, s. 301). Att läsa passagen som att den uttryckligen *förbjöd* boktryckaränkor att driva sin verksamhet utan faktorer är att övertolka.
- 13 Jag vill tacka Maria Ågren för denna synpunkt. Se även Gudrun Andersson och Maria Ågren, ”Kvinnor och egendom under tidigmodern tid – forskningsläge och forskningsstrategier”, *Scandia. Tidskrift för historisk forskning* 1996 (62), s. 42 f.
- 14 Gudrun Andersson, *Tingets kvinnor och män. Genus som norm och strategi under 1600- och 1700-tal*, Studia Historica Upsaliensia 187 (diss. Uppsala, 1998), s. 54.
- 15 Andersson 1996, s. 29 samt 9. Se dock Sjöberg 1998, s. 59–68.
- 16 Andersson 1998, s. 55 f. Om änkeförsörjning, se även Ragnar Norrman, *Konserverade änkor och kvinnor på undantag. Prästänkornas villkor i Uppsala stift 1720–1920 – från änkehjälp till familjepension*, Studia Historico-Ecclesiastica Upsaliensia 36 (Uppsala, 1993) samt Solveig Widén, *Änkeomsorg i ståndssamhället. Försörjnings- och understödsformer för prästänkor i Åbo stift 1723–1807* (diss. Åbo, 1988).
- 17 Lili-Annè Aldman, ”Kvinnligt företagande i Stockholm – främst inom handel och perioden ca 1690–1740” (paper i ekonomisk historia, Uppsala universitet, 2005), s. 15.
- 18 Bouppteckning för Peter Momma, 1772/II:2, 939, SSA.
- 19 Jag vill tacka Maria Ågren för upplysningen om giftorätten i 1734 års lag. Se även Gifttermålsbalken, kap. X i *Sweriges Rikes Lag. Gillad och antagen på Riksdagen Åhr 1734* (Stockholm, 1736).
- 20 I en skrivelse från Elsa Foug till hovkanslern 5 december 1810 angående att hon ville överlåta Kongl. Tryckeriet på sin son Henric, skriver vidare Foug att hon och hennes make efter hennes föräldrars död ”*gemensamt* [min kurs.] voro enda Arfvingar till Verket”. Hovkanslern till Kungl. Maj:t 1809–15 (vol. 76), RA.
- 21 Se t.ex. Henrik Schück, *Den svenska förlagsbokhandelns historia*, II (Stockholm, 1923), s. 308 ff., Hildebrand & Gillingstam, s. 399 ff. och G.E. Klemming & J.G. Nordin, *Svensk boktryckeri-historia 1483–1883 med inledande allmän öfversigt* (Stockholm, 1883) [faksimil 1983], s. 243.

- 22 Se t.ex. Anita Göransson, ”Kön, handling och auktoritet”, *Sekelskiften och kön*, red. Anita Göransson (Stockholm, 2000), s. 97, Rosemarie Fiebranz, *Jord, linne eller träkol? Genusordning och hushållsstrategier, Bjuråker 1750–1850*, *Studia Historica Upsaliensia* 203 (diss. Uppsala, 2002), s. 38 f. och Andersson 1998, s. 37 f. Synen på hushållet som en enhet var fortfarande gängse under stora delar av 1800-talet, se Eva Helen Ulvros, *Fruar och mamseller. Kvinnor inom sydsvensk borgerlighet 1790–1870* (diss. Lund, 1996), i synnerhet kap. 2, s. 47–192.
- 23 Andersson 1998, s. 38.
- 24 Britta Lundgren, *Allmänhetens tjänare. Kvinnlighet och yrkeskultur i det svenska postverket* (diss. Umeå; Stockholm, 1990), s. 53–74.
- 25 Mitchell, s. 40 ff.
- 26 Bernhard Lundstedt, *Sveriges periodiska litteratur. Bibliografi, I: 1645–1812* (Stockholm, 1895), s. 31, Magnus Nyman, *Press mot friheten. Opinionsbildning i de svenska tidningarna och åsiktsbrytningar om minoriteter 1772–1786*, (diss. Uppsala, 1988), s. 45.
- 27 Bouppteckning för Henric Fougts, 1783/II, 162, SSA.
- 28 Skrivelse från Elsa Fougts inkommen 5 mars 1783, Kanslikollegium till Kungl. Maj:t (vol. 92), Kollegiers m.fl:s skrivelser till Kungl. Maj:t 1782, RA.
- 29 Ansökan från Elsa Fougts, 19 juni 1801, Statskontoret till Kungl. Maj:t 1801 (vol. 121), RA.
- 30 Kanske även den berömda ekivoka anekdoten om Elsa Fougts möte med Gustaf III kan få tjäna som indicium på att makarna Fougts båda ansvarade för Kongl. Tryckeriet under 1770-talet. Gustaf ska ha berömt Elsa Fougts för kvaliteten på hennes tryck, varpå Elsa ska ha svarat ”Oh nej, Ers Majestät, det är min man, som trycker; jag bara lägger upp”. Anekdoten återges bl.a. av Nils Nordqvist, *Berömda svenska boktryckare* (Stockholm, 1972), s. 176.
- 31 Martin Wottle, *Det lilla ägandet. Korporativ formering och sociala relationer inom Stockholms minuthandel 1720–1810*, *Studier i stads- och kommunikationshistoria* 21 (diss. Stockholm, 2000), s. 194.
- 32 För en god populärvetenskaplig översikt över kvinnors arbete i äldre tider, se Ann-Sofie Ohlander & Ulla-Britt Strömberg, *Tusen svenska kvinnoår. Svensk kvinnohistoria från vikingatid till nutid* (Stockholm, 2002), andra upplagan, kapitel 3, ”Mjölckdeja, syltåkon, mursmäcka och postmästarinna” (s. 33–61).
- 33 Öhrberg, s. 164.
- 34 Leonore Davidoff & Catherine Hall, *Family Fortunes: Men and women of the English middle class, 1780–1850* (London, 1987), t.ex. s. 13 och 450.
- 35 En närmare granskning av de faddrar som paret Fougts valde åt sina barn visar att dessa främst utgjordes av civila ämbetsmän och före detta kolleger till Henric Fougts respektive släktingar till Elsa Fougts. Endast en av de övriga faddrarna, Maria Susanna Lange, var verksam inom bokbranschen. Se Födelse- och dopbok (C:2, 1738–1793), Riddarholmens församlings kyrkoarkiv, SSA.
- 36 Jag vill tacka Lili-Ann Aldman för betonandet av nätverkens betydelse för 1700-talets företag.

- 37 Göransson, s. 99.
- 38 Se till exempel Samuel Bring, *Boktryckeri-societeten 1752–1900* (Stockholm, 1943), s. 32, om att Elsa Fougts ”svårligen” kunde ha varit ordförande i Boktryckerisocieteten, trots att hon som Kungl. boktryckare egentligen skulle vara ordförande, och trots att hon faktiskt i flera skrivelser från societeten till Kanslikollegium är den som undertecknat sitt namn överst, vilket ordföranden skulle göra. Ett annat exempel på könsstereotyp förförståelse är Sten G. Lindbergs artikel ”Medaljhistorien och nyantikvan. Gustaf III:s initiativ för Didot-antikvans införande i Sverige”, *Grafiskt forum* 1966, årg. 71, s. 565–570, där han nedlåtande omtalar Elsa Fougts som en ”tappert” arbetande person som enligt honom dock var oförmögen att ”manövrera konkurrenter och överhet”. Lindberg kontrasterar Elsa Fougts med ”den intelligente och skarptungade Henric Fougts”, och beklagar att denne inte var i livet på 1780-talet när boktryckarna, inklusive Elsa Fougts, stred om att få trycka Gustaf III:s medaljhistoria. En annan missuppfattning återfinns i Jarl Torbackes studie om *Dagligt Allehanda, Allehanda skepnader* (2005). Här förekommer uppgifter om att Elsa Fougts som änka skötte Kongl. Tryckeriet och *Stockholms Weckoblad* tillsammans med sin son Henric. Men Henric Fougts d.y. föddes så sent som 1775, och var vid tidpunkten för *Stockholms Weckoblads* nedläggande, 1779, blott fyra år. Se Torbacke 2005, s. 17 och 207. För internationella exempel, se Geraldine Sheridan, ”Women in the Booktrade in Eighteenth-Century France”, *British Journal for Eighteenth-Century Studies* 1992:15, s. 51 samt Mitchell, s. 25 f. Såväl Mitchells som Sheridans artiklar visar hur felaktiga antaganden om inaktiva kvinnor är, genom att lyfta fram ett flertal betydelsefulla kvinnliga boktryckare verksamma i 1700-talets Storbritannien respektive Frankrike.
- 39 Mitchell, s. 28 samt Sheridan, s. 51.
- 40 Sheridan, s. 53.
- 41 Paula McDowell, *The Women of Grub Street. Press, Politics and Gender in the London Literary Marketplace 1678–1730* (Oxford, 1998), s. 33.
- 42 Felicity Hunt, ”The London Trade in the Printing and Binding of Books: An Experience in Exclusion, Dilution and De-skilling for Women Workers”, *Women’s Studies International Forum*, 1983 6:5, s. 518. Även Mitchell påpekar att boktryckarfruar och döttrar deltog i arbetet med familjeföretagen, s. 28.
- 43 Mitchell, s. 33 ff.
- 44 Stadens södra och västra kvarters mantalslängd 1780:I, s. 132, SSA.
- 45 Geraldine Sheridan skriver i sin artikel om Frankrikes kvinnliga aktörer i bokbranschen under 1700-talet: ”[...] it is clear that women played a role at all levels in the printing, binding, distribution, and sale of books in eighteenth-century France. It is also clear that it is extremely difficult to quantify that contribution, because of the extent to which women operated outside of the official power structures. They were not admitted to apprenticeship either as booksellers or printers, but they were trained unofficially by their parents and brothers, so that they could contribute their unpaid labour to the family business up to the time of their marriage. For those who married within the trade, their skills were a valuable asset to the *ménage*, and in many cases we have

- seen that their training stood them in good stead when they acceded to the mastership as *Veuve de maître*, and ran a complex business operation [...]” (s. 64–65). Se även McDowell, s. 38 f.
- 46 Lirberg & Skoglund, s. 58.
- 47 Aldman, s. 15 f. En nedgång för andelen kvinnliga företagare inom handelsföretag är märkbar efter mitten av 1730-talet, men gick upp igen på 1740-talet. Överlag tycks andelen ha legat på omkring 25–30 procent. Aldman har siffror på andelen kvinnliga företagare inom handel/detaljhandel för enstaka år, där dessvärre Elsa Fougts verksamhetsperiod inte finns representerad. Men för år 1750 var andelen kvinnor 15,96 procent, och år 1830 hela 48,9 procent; se Aldman, Appendix: Tabell 4.
- 48 Mitchell, s. 29 ff.
- 49 Se även McDowell, s. 38.
- 50 Rosemarie Fiebranz visar i sin avhandling hur man i beskrivningar av kvinnors och mäns gemensamma arbete varit benägen att språkligt framställa kvinnornas insats som mindre värd än männens. De arbetande kvinnornas roll har framställts som varande främst en *hjälp* i männens – viktigare – arbete. Se Fiebranz, s. 148–152. Men Fougts formulering kan också betraktas retoriskt: som en medveten argumentation syftande att övertyga kanslikollegium om att hon är kompetent nog att driva ett stilgjuteri, då det var maken Henric, och inte hon, som hade större utbildning och erfarenhet på stiljuteriområdet.
- 51 Kekke Stadin, ”Hade de svenska kvinnorna en stormaktstid? Stormaktstidens svenska stat och konstruktionen av genus”, *Scandia. Tidskrift för historisk forskning* 1997:63, s. 193–225. En ingång till mina genusteoretiska utgångspunkter har Ann Öhrbergs avhandling *Vittra fruntimmer* varit, i synnerhet den gedigna genomgången av genushistorisk teori och metod, se särskilt s. 17–22.
- 52 Stadin, s. 196 f.
- 53 Ibid., s. 195 ff.
- 54 Enligt Elsa Fougts själv, i en skrivelse till hovkanslern 1810, har det egentligen aldrig funnits något formellt privilegiebrev för Kungl. boktryckaren; emellertid märker flera kungliga resolutioner från 1766 och framåt ut Kungl. boktryckarens rättigheter och skyldigheter. I praktiken överläts Kongl. Tryckeriet – med tillhörande plikter och förmåner – ända sedan mitten av 1600-talet antingen genom arv eller frivillig överlåtelse. Se skrivelse från Fougts till hovkanslern, 5 december 1810 i RA: Hovkanslern till Kungl. Maj:t 1809–15 (vol. 76).
- 55 För ett närmare utredande av vad ämbetet ”Kungl. boktryckare” innebar, se Anna-Maria Rimm, ”Den kungliga boktryckaren, del I”, *Biblis* 2005:30, s. 4–31 (2005a) samt ”Den kungliga boktryckaren, del II”, *Biblis* 2005:31, s. 27–44 (2005b).
- 56 Se Rimm 2005b, s. 30 ff. samt skrivelse från Fougts den 21 december 1792 i Kanslikollegium till Kungl. Maj:t 1793 (vol. 100), Kollegiers m.fl:s skrivelser till Kungl. Maj:t, RA.
- 57 Kungliga tryckerier fanns även på andra håll i Europa. Det franska Imprimerie Royale (även kallat Imprimerie Royale du Louvre) grundades 1640 av Ludvig XIII på inrådan av kardinal Richelieu, och hade i likhet med det svenska Kongl. Tryckeriet i främ-

- sta uppgift att ge ut statliga handlingar. En annan likhet med Kongl. Tryckeriet var att Imprimerie Royale periodvis gick i arv och stundtals också drevs av en änka. Under perioden 1691–1794 drevs tryckeriet av Anisson-familjen. Se Colin Clair, *A History of European Printing* (London, 1976), s. 299 ff. samt 320 f. Även i Storbritannien hade kungen egna boktryckare; den förste i England var William Faques som fungerade som Henrik VII:s boktryckare i början av 1500-talet. De kungliga boktryckarnas privilegier tycks under 1600- och 1700-talet oftast även ha omfattat rätten att trycka och ge ut Bibeln. Kungliga boktryckare fanns även i Skottland och på Irland. Privilegiet att verka som kunglig boktryckare tycks inte ha varit begränsat till endast en boktryckare i taget, och verkar heller inte ha gått i arv på samma sätt som i Sverige och Frankrike, utan det kunde köpas och delas upp sinsemellan olika boktryckare. Se Colin Clair, *A History of Printing in Britain* (London, 1965) s. 42, 144 f., 160, 172 ff. samt 260.
- 58 Sammanställningen finns avtryckt hos Bring, s. 92. Personalstyrkan hos de respektive tryckerierna är något oklar, eftersom det tycks som om en del tryckerier inte lämnat uppgifter om antalet gesäller anställda hos dem.
- 59 Carl-Rudolf Gardberg, *Boktrycket i Finland II. Från freden i Nystad till Åbo brand* (Helsingfors, 1957), s. 295 ff., 277.
- 60 Skrivelse från Elsa Fougts till Fredrik Sparre (på franska), 25 juli 1785, Autografsamlingen (vol. 142), Ericssbergsarkivet, RA. Det vore av intresse att jämföra detta värde med det totala värdet för företagen under de respektive föregångarnas tid.
- 61 Skrivelse från Kanslikollegium till Kungl. Maj:t daterad 11 januari 1793 (med Fougts ansökan inkommen 21 december 1792 bifogad) (vol. 100), Kollegiers m.fl:s skrivelser till Kungl. Maj:t, RA.
- 62 För en utredning av turerna kring Henric Fougts ersättning, se Rimm 2005b, s. 30 ff.
- 63 Skrivelse från Kanslikollegium till Kungl. Maj:t 11 januari 1793 (med Fougts ansökan inkommen 21 december 1792 bifogad) (vol. 100), Kollegiers m.fl:s skrivelser till Kungl. Maj:t, RA.
- 64 Rimm 2005b, s. 31 ff. 1776 genomfördes en myntrealisation i Sverige vilken innebar att riksdalern bestående av skillingar och runstycken blev huvudmynt medan kopparmyntfoten drogs in. Se Lars O. Lagerqvist & Ernst Nathorst-Böös, *Vad kostade det? Priser och löner från medeltid till våra dagar* (Stockholm, 1984), s. 11.
- 65 Jag vill tacka Bo Bennich-Björkman för hjälp med uträkning av ersättningen efter myntrealisationen.
- 66 Skrivelse från Kanslikollegium till Kungl. Maj:t 11 januari 1793 (med Fougts ansökan inkommen 21 december 1792 bifogad) (vol. 100), Kollegiers m.fl:s skrivelser till Kungl. Maj:t, RA.
- 67 Rimm 2005b, s. 37.
- 68 Skrivelse från Kanslikollegium till Kungl. Maj:t 11 januari 1793 (med Fougts ansökan inkommen 21 december 1792 bifogad) (vol. 100), Kollegiers m.fl:s skrivelser till Kungl. Maj:t, RA.
- 69 Eli Heckscher, *Sveriges ekonomiska historia från Gustaf Vasa*, D 2 (*Det moderna Sveriges grundläggning*), halvband 2 (Stockholm, 1949), s. 777–781.

- 70 Skrivelse från Elsa Fougth till Kungl. Maj:t 19 juni 1801, Statskontoret till Kungl. Maj:t 1801 (vol. 121), RA.
- 71 Skrivelse från Statskontoret till Kungl. Maj:t 20 oktober 1801, Statskontoret till Kungl. Maj:t 1801 (vol. 121), RA.
- 72 Ibid.
- 73 Skrivelse från Fougth till Statskontoret 19 november 1801, Statskontoret till Kungl. Maj:t 1801 (vol. 121), RA.
- 74 Framgår av skrivelse från hovkansler Gustaf af Wetterstedt till Kungl. Maj:t 16 oktober 1809 i Hovkanslern till Kungl. Maj:t 1809–1815 (vol. 76), RA.
- 75 Skrivelse från Elsa Fougth till Kungl. Maj:t 1 augusti 1809, Hovkanslern till Kungl. Maj:t 1809–1815 (vol. 76), RA.
- 76 Lagerqvist och Nathorst-Böös, s. 15 f. och s. 23.
- 77 Om riksdagstidningarna, se Jarl Torbacke, ”Hierta och riksdagstidningarna”, *Grundad 1830 av Lars Johan Hierta*, red. Karl Erik Gustafsson & Per Rydén (Göteborg, 1999), s. 9–16.
- 78 Skrivelse från Elsa Fougth till Kungl. Maj:t 1 augusti 1809, Hovkanslern till Kungl. Maj:t 1809–1815 (vol. 76), RA.
- 79 PM från Elsa Fougth till Kungl. Maj:t 11 september 1809, Hovkanslern till Kungl. Maj:t 1809–1815 (vol. 76), RA.
- 80 Rimm 2005b, s. 27 f.
- 81 Ibid., s. 28 ff.
- 82 Skrivelse från P.A. Wallmark till hovkanslern, 10 oktober 1809, Hovkanslern till Kungl. Maj:t 1809–1815 (vol. 76), RA.
- 83 Ibid.
- 84 Skrivelse från Elsa Fougth till Fredrik Sparre, 25 juli 1785, Ericssbergsarkivet: Autografsamlingen (vol. 142), RA.
- 85 Skrivelse från Elsa Fougth till Kungl. Maj:t 1 augusti 1809, Hovkanslern till Kungl. Maj:t 1809–1815 (vol. 76), RA.
- 86 Skrivelse från Wallmark till hovkanslern 10 oktober 1809, Hovkanslern till Kungl. Maj:t 1809–1815 (vol. 76), RA.
- 87 Se Protokoll 10 februari 1783, § 2, (A II a: 110), Kanslikollegiums arkiv, RA samt räkning till Statskontoret 11 januari 1785, Autografsamlingen: Elsa Fougth, KB.
- 88 Brev från Elsa Fougth till Fredrik Sparre (på franska) 11 april 1793, Autografsamlingen (vol. 142), Ericssbergsarkivet, RA.
- 89 Brev från Elsa Fougth till Fredrik Sparre (på franska) 8 april 1793, Autografsamlingen (vol. 142), Ericssbergsarkivet, RA. Jfr även Bring, s. 97 ff. om att sättning av svårare arbeten gav sättarna högre ersättning än vanligt.
- 90 Skrivelse från Fougth till Kungl. Maj:t 10 augusti 1790, Sammansatta kollegier till Kungl. Maj:t (vol. 22 a), RA. 6 000 ris är tre miljoner ark.
- 91 Protokoll 1790, 10 augusti, § 10, samt 30 november, § 4 (A II a: 117), Kanslikollegiums arkiv, RA.
- 92 För räkningar, se t. ex. Kanslikollegium till Kungl. Maj:t (vol. 93), Kollegiers m.fl.:s

- skrivelser till Kungl. Maj:t, RA. Att aktuarien var den som granskade och godkände räkningarna, och att Statskontoret var utbetalare framgår bl.a. av protokoll 1789, 15 december, § 4 (A II a: 116) samt protokoll 1790, 13 april, § 5 (A II a: 117) och protokoll 1799, 15 januari, § 3 (A II a: 127), Kanslikollegiums arkiv, RA.
- 93 Det rör sig om tryckandet av registret till Stiernmans samling. Se skrivelse från Elsa Fougt inkommen 30 juni 1798, (E XIII: 11), Inkomna skrivelser ang. böcker och trycksaker, Kanslikollegiums arkiv, RA.
- 94 Se till exempel odaterat brev från Elsa Fougt till Fredrik Sparre, Autografsamlingen (vol. 142), Ericssbergsarkivet, RA. Detta menar även Severin Bergh, *Svenska riksarkivet 1618–1837* (Stockholm, 1916), s. 404.
- 95 Protokoll 1788, 4 mars, § 13 (A II a: 115), Kanslikollegiums arkiv, RA.
- 96 Skrivelse från Elsa Fougt inkommen 30 juni 1798 (E XIII: 11), Inkomna skrivelser ang. böcker och trycksaker, Kanslikollegiums arkiv, RA.
- 97 Brev till Mattias Rosenblad 1 december 1796, Autografsamlingen: Elsa Fougt, KB.
- 98 Rimm 2005b, s. 40 f.
- 99 Det bör som sagt hållas i åtanke att Fougt anger denna uppgift i en förhandlingssituation, även om hovkanslerns senare uppgift från 1809 tyder på att den stämmer någotsånär. Skrivelse från Elsa Fougt 19 november 1801, Statskontoret till Kungl. Maj:t 1801 (vol. 121), RA.
- 100 Skrivelse från hovkansler Gustaf af Wetterstedt till Kungl. Maj:t 16 oktober 1809 samt skrivelse från Elsa Fougt till Kungl. Maj:t 1 augusti 1809, Hovkanslern till Kungl. Maj:t 1809–1815 (vol. 76), RA.
- 101 Rimm 2005b, s. 42. Se även Bergh, s. 403–407.
- 102 För klagomål mot Werner, se Rimm 2005b, s. 36 ff., mot Momma se Rimm 2005b, s. 39 f.
- 103 Berörs i protokoll 1787, 5 juni, § 13 (A II a: 114), Kanslikollegiums arkiv, RA.
- 104 Bergh, s. 405. Om RA:s lager, se även ett flertal kanslikollegieprotokoll, bl.a. från 1790, 22 juni, § 9 (A II a: 117). Att RA:s lager inte var alltför omfattningsrikt tyder ett kanslikollegieprotokoll från 1799, 8 februari, § 12 (A II a: 127) på.
- 105 Ett tack riktas till Bo Bennich-Björkman för detta påpekande.
- 106 Protokoll 1788, 6 maj, § 9 (A II a: 115), Kanslikollegiums arkiv, RA.
- 107 Protokoll 1788, 29 juli, § 6 (A II a: 115), Kanslikollegiums arkiv, RA.
- 108 Protokoll 1789, 9 juni, § 6 (A II a: 116), Kanslikollegiums arkiv, RA.
- 109 Protokoll 1796, 24 maj, § 20 (A II a: 124), Kanslikollegiums arkiv, RA.
- 110 Protokoll 1794, 10 juni, § 22 (A II a: 121), Kanslikollegiums arkiv, RA. År 1836 sålde Henric Fougt d.y. lagret till redaktionen för Svensk författningssamling, och det kom således att fullborda Riksarkivets eget förordningslager. Se Bergh, s. 406.
- 111 Brev till Elsa Fougt 6 augusti 1796, Autografsamlingen: Didrik Gabriel Björn, KB.
- 112 Kanslikollegium till Kungl. Maj:t 1792 (vol. 99), beställningar på förordningar bifogade skrivelse från 1 maj 1792, Kollegiers m.fl:s skrivelser till Kungl. Maj:t, RA.
- 113 Kanslikollegium till Kungl. Maj:t 1792 (vol. 99), beställningar på förordningar bifogade skrivelse från 1 maj 1792, Kollegiers m.fl:s skrivelser till Kungl. Maj:t, RA.

- 114 Per Sondén, Kungliga kansliets ämbets- och tjänstemän samt vaktbetjänte, del II, Ämbetsarkivet, RA. Jag vill tacka Bo Bennich-Björkman för lån av en fotokopia av Sondéns förteckning.
- 115 Se Rimm 2005a, s. 18–26.
- 116 Isidor Adolf Bonnier, *Anteckningar om svenska bokhandlare intill år 1935, II. Stockholm och Uppsala. Kompletterade och utgivna av August Hånell* (Stockholm, 1935), s. 61. Hesselberg och Henric Fougt var inblandande i en långdragen tvist om rätten till att trycka lagboken. Se Rimm 2005a, s. 22–26.
- 117 Schück 1923, s. 281 f.
- 118 Lundstedt, s. 93.
- 119 Schück 1923, s. 283 ff.
- 120 Klemming & Nordin, s. 238.
- 121 Schück 1923, s. 318 f.
- 122 Klemming & Nordin, s. 247, 269 och 394 f. Om det Lindhska boktryckeriimperiet, se även antologin *Lindhs litterära industri. Ett tryckeri och förlag i Örebro*, Örebro Studies 5, red. Lars Gustafsson (Örebro, 1990).
- 123 Schück 1923, s. 319.
- 124 Protokoll 1784, 9 november, § 6 (A II a: III), Kanslikollegiums arkiv, RA. Om samlingar av författningar, se Bo Bennich-Björkman, *Författaren i ämbetet. Studier i funktion och organisation av författarämbeten vid svenska hovet och kansliet 1550–1850*, Studia Litterarum Upsaliensia 5 (diss. Uppsala, 1970), s. 175 ff.
- 125 Protokoll 1784, 30 november, § 21 (A II a: III), Kanslikollegiums arkiv, RA.
- 126 Se förordningen, ”Kongl. Maj:ts Förbudh angående Rijksdags Besluters/Kongl. Stadgars/Recessers, Placaters, Resolutioners och meera slikt Upläggjande samt Tryck och Efter-Tryckiande”, Stockholm 20 april 1687.
- 127 Skrivelse från Elsa Fougt uppläst 23 mars 1790, (E XIII: 11), Inkomna skrivelser ang. böcker och trycksaker, Kanslikollegiums arkiv, RA.
- 128 Skrivelse från Elsa Fougt uppläst 6 mars 1792 (E XIII: 11), Inkomna skrivelser ang. böcker och trycksaker, Kanslikollegiums arkiv, RA.
- 129 Fougt nämmer eftertryck av bland annat ”Sjölag, Kyrkolag, Krigsartiklar, Coopvardi Reglemente”.
- 130 Lindhs och Ekmanssons ansökningar berörs i en skrivelse av Fougt 5 december 1810 med bilagd avskrift av kanslikollegieprotokoll 30 juni 1795 i Hovkanslern till Kungl. Maj:t 1809–1815 (vol. 76), RA.
- 131 Refereras i protokoll 1799, 8 januari, § 30 (A II a: 127), Kanslikollegiums arkiv, RA.
- 132 Skrivelse från Elsa Fougt anmäld 12 februari 1799, (E XIII: 11), Inkomna skrivelser ang. böcker och trycksaker, Kanslikollegiums arkiv, RA.
- 133 Skrivelse från Elsa Fougt anmäld 22 februari 1799, (E XIII: 11), Inkomna skrivelser ang. böcker och trycksaker, Kanslikollegiums arkiv, RA.
- 134 Jfr Rimm 2005a, s. 5–27 för situationen för Elsa Fougts föregångare vad gäller intrång i privilegierna och definitionstvister kring vad som skulle räknas som offentligt tryck samt utvecklingen fram till 1782.

- 135 Rimm 2005a, s. 16.
- 136 Sten G. Lindberg, ”John Baskerville och Henric Fougts. Om svenskar hos Baskerville och Baskerville i Sverige”, särtryck ur *Biblis* (Stockholm, 1958) s. 103 ff.
- 137 Nils G. Wollin, *Det första svenska stilgjuteriet. Studier i frihetstidens boktryckarkonst* (Uppsala, 1943), s. 104 f., samt Sten G. Lindberg, ”Boktryckaren Henrik Fougts stilgjuteri 1775–1782. Anteckningar om svensk stilförsörjning under 1700-talet”, *Daedalus. Tekniska Museets årsbok*, 1983, årg. 52, s. 27–33.
- 138 Sten G. Lindberg, ”Ett tryckeri på 1700-talet”, i *Boktryckare och banbrytare. Essayer* (Stockholm, 1994), s. 48.
- 139 Bouppteckning för Henric Fougts, 1783/II, 162, SSA.
- 140 Skrivelse från Henric Fougts till Kungl. Maj:t inkommen den 6 december 1781, Kanslikollegium till Kungl. Maj:t (vol. 92), Kollegiers m.fl:s skrivelser till Kungl. Maj:t 1782, RA.
- 141 Adolf Elias Holmerus drev fram till 1774 Svenska stilgjuteriet, som han övertagit av sin far Mattias, vilken i sin tur övertagit det av Peter Momma 1764. Se Wollin, passim.
- 142 Skrivelse från Henric Fougts till Kungl. Maj:t inkommen den 6 december 1781, Kanslikollegium till Kungl. Maj:t (vol. 92), Kollegiers m.fl:s skrivelser till Kungl. Maj:t 1782, RA.
- 143 Skrivelse från Kanslikollegium daterad 16 maj 1782, Kanslikollegium till Kungl. Maj:t (vol. 92), Kollegiers m.fl:s skrivelser till Kungl. Maj:t 1782, RA.
- 144 Skrivelse från Kanslikollegium daterad 16 maj 1782, Kanslikollegium till Kungl. Maj:t (vol. 92), Kollegiers m.fl:s skrivelser till Kungl. Maj:t 1782, RA.
- 145 Skrivelse från Elsa Fougts inkommen 5 mars 1783, Kanslikollegium till Kungl. Maj:t (vol. 92), Kollegiers m.fl:s skrivelser till Kungl. Maj:t 1782, RA.
- 146 Ibid.
- 147 Protokoll 1783, 26 maj, § 8 (A II a: 110), Kanslikollegiums arkiv, RA.
- 148 Se även skrivelse från Elsa Fougts till Fredrik Sparre (på franska), 25 juli 1785, Autografsamlingen (vol. 142), Ericssbergsarkivet, RA, där Elsa Fougts förklarar hur stort förskottet var och hur det var tänkt att återbetalas.
- 149 Se t.ex. protokoll 1784, 15 mars, § 4 (A II a: 111), protokoll 1785, 18 januari, § 8 (A II a: 112), Kanslikollegiums arkiv, RA, och för det andra förskott hon senare erhöll och som återbetalades på samma sätt, protokoll 1790, 13 april, § 5 (A II a: 117) m.fl. Fram till och med år 1792 hade Elsa Fougts fått ut – och återbetalat – 3 909 rdr, 39 B och 3 r. Samma år ansökte hon om att få ut den summa som återstod av förskottet, 1 090 rdr, 8 och 9 r. Ansökan bifölls. Se skrivelse till statskontoret 30 april 1792, Autografsamlingen: Elsa Fougts, KB.
- 150 Skrivelse från Henric Fougts till Kungl. Maj:t inkommen 6 december 1781 (dock bevarad i vol. för år 1782), Kanslikollegium till Kungl. Maj:t (vol. 92), Kollegiers m.fl:s skrivelser till Kungl. Maj:t 1782, RA.
- 151 Skrivelse från Elsa Fougts till Fredrik Sparre, 25 juli 1785, Autografsamlingen (vol. 142), Ericssbergsarkivet, RA.
- 152 Henrik Schück, *Kgl. Vitterhets historie och antikvitets akademien. Dess förhistoria och his-*

- toria, VI, *Adlerbeths tid 1786–1793* (Stockholm, 1943), s. 133, Henrik Schück, *Kgl. Vitterhets historie och antikvitets akademien. Dess förhistoria och historia*, V, Antikvitetsarkivet II (Stockholm, 1936), s. 652 f., Bo Bennich-Björkman, *Författaren i ämbetet. Studier i funktion och organisation av författarämbeten vid svenska hovet och kansliet 1550–1850*, *Studia Litterarum Upsaliensia* 5 (diss. Uppsala, 1970), s. 347 ff., Mikael Alm, *Kungsord i elfte timmen. Språk och självbild i det gustavianska enväldets legitimitetskamp 1772–1809* (diss. Uppsala; Stockholm, 2002), s. 53 f, Tamas Sárkány, Lars O Lagerqvist & Ian Wiséhn, *Gustaf III:s medaljhistoria*, (Stockholm, 1992), passim.
- 153 Schück 1943, s. 133–144.
- 154 Ibid., s. 135 ff.
- 155 Typsnitt i nyantikva som fått sitt namn av den franska boktryckardynastin Didot.
- 156 Schück 1943, s. 143.
- 157 Lindberg 1966, s. 566, samt Nils Nordqvist, s. 223.
- 158 Flera brev från Elsa Fougts (på franska), 1785–1788, av relevans här se åren 1785–1787 (E 2949), Brev till Fredrik Sparre (vol. 11), Börstorpsamlingen, RA.
- 159 Brev från Elsa Fougts till Fredrik Sparre (på franska), 4 september 1785, Autografsamlingen (vol. 142), Ericssbergsarkivet, RA.
- 160 Skrivelse från Elsa Fougts till Fredrik Sparre (på franska), 25 juli 1785, Autografsamlingen (vol. 142), Ericssbergsarkivet, RA. Skrivelsen finns i sin helhet avtryckt hos Lindberg 1966, s. 567 ff.
- 161 Schück 1943, s. 143 samt skrivelse från Boktryckerisocieteten anmäld den 3 augusti 1786, (E XIII: 10), Inkomna skrivelser ang. böcker och trycksaker, Kanslikollegiums arkiv, RA.
- 162 Skrivelse från Boktryckerisocieteten anmäld den 3 augusti 1786, (E XIII: 10), Inkomna skrivelser ang. böcker och trycksaker, Kanslikollegiums arkiv, RA.
- 163 Ibid.
- 164 Promemoria från Fougts till Fredrik Sparre, odaterad, Autografsamlingen (vol. 142), Ericssbergsarkivet, RA.
- 165 Lundstedt, s. 13.
- 166 Promemoria från Fougts till Fredrik Sparre, odaterad, Autografsamlingen (vol. 142), Ericssbergsarkivet, RA.
- 167 Brev från Elsa Fougts (på franska), 15 juli 1788 (E 2949), Brev till Fredrik Sparre (vol. 11), Börstorpsamlingen, RA.
- 168 Fougts nämner också att hennes situation förvärrats av att hennes bokhandelskompanjon Ulf nyligen dött.
- 169 Sárkány, Wiséhn & Lagerqvist, s. 18 ff. Arbetet med medaljhistorien återupptogs visserligen igen 1798, men avstannade 1803.
- 170 Nordqvist, s. 218, samt G.E. Klemming & J.G. Nordin, *Svensk boktryckeri-historia 1483–1883 med inledande allmän öfversigt* (Stockholm, 1883) [faksimil 1983], s. 248.
- 171 Skrivelse från Boktryckerisocieteten inkommen 13 januari 1795, E XIII:10, Inkomna skrivelser angående böcker och trycksaker, Kanslikollegiums arkiv, RA.
- 172 Ibid.

- 173 Jag vill här ta tillfället i akt att inskräpa hur tydligt det i denna skrivelse är att Elsa Fougt tycks ha varit en självklar medlem i Boktryckerisocieteten, trots att hon var kvinna. Detta strider kraftigt emot Martin Wottles påstående att kvinnor inte fick delta i korporationer (societeter och skrån) under 1700-talet. Se Martin Wottle, "Borgarkvinnor och 'verkliga borgersmän'. Genus och egendom i 1700- och det tidiga 1800-talets Stockholm", *Hans och Hennes. Genus och egendom i Sverige från vikingatid till nutid*, red. Maria Ågren (Uppsala, 2003), s. 212. Wottles påståenden om att företagande änkor under tidigmodern tid betraktades som anomalier bestrids också av Aldman, s. 3.
- 174 Lindberg 1966, s. 570.
- 175 C.R. Gardberg, "Trycksvärta och medaljhistoria. Kring en notis i Kanslikollegiets protokoll år 1800", *Grafiskt forum* 1944, årg. 49, s. 256 f.
- 176 Ibid., samt Samuel E. Bring, *Boktryckerisocieteten 1752–1900* (Stockholm, 1943), s. 75 ff.
- 177 Skrivelse från Marquard till Kungl. Maj:t 29 oktober 1801, Kommerskollegium till Kungl. Maj:t 1802 (vol. 288), RA.
- 178 Lindberg 1983, s. 33 ff.
- 179 Skriften är sammanbunden med *Fyra teateraffischer*. Se (T 28), KB.
- 180 Carl Schiöström, systerson till Johan Pfeiffer, övertog dennes Kongl. Ordensboktryckeriet 1803 efter att Pfeiffer gjort sina egna söner arvlösa. Klemming & Nordin, s. 404 ff. Att Schiöström tillträdde först 1803 tyder på att även Elsa Fougt ovan nämnda PM författades tidigast 1803, då hon bifogar Schiöströms redogörelse med sin PM.
- 181 *Skriftlig redogörelse för konung Adolf Fredriks och Gustaf III:s försök som boktryckare*. Sammanbunden med *Fyra teateraffischer* (T 28), KB.
- 182 Bo Bennich-Björkman, "Affärer i politiskt tryck. Offentlighetsprincipen och spelet om den politiska makten 1766–72", *Riksdag, kaffehus och predikstol. Frihetstidens politiska kultur 1766–1772*, red. Marie-Christine Skuncke & Henrika Tandefelt (Stockholm, 2003), s. 302 f. samt Klemming & Nordin, s. 243 f.
- 183 Per Bjurström, "The Gripsholm Theatre", *Gustavian Opera. An interdisciplinary reader in Swedish opera, dance and theatre 1771–1809*, Kungliga Musikaliska Akademiens skriftserie 66, red. Inger Mattsson (Stockholm, 1991), s. 107 f.
- 184 *Skriftlig redogörelse för konung Adolf Fredriks och Gustaf III:s försök som boktryckare*. Sammanbunden med *Fyra teateraffischer* (T 28), KB.
- 185 Om detta var fallet tycks alltså Henric Fougt själv inte ha varit närvarande vid tryckningen i lika hög utsträckning som man får intryck av i Elsa Fougt PM om händelsen.
- 186 Oscar Levertin, *Teater och drama under Gustaf III. Litteraturhistorisk studie*, i *Samlade skrifter* D. 17 (Stockholm, 1911), s. 68–74.
- 187 Se not 177 för en diskussion kring dateringen av dokumentet.
- 188 Bring, s. 75–78.
- 189 Skrivelse från Gustaf af Wetterstedt till Kungl. Maj:t 31 januari 1811, Hovkanslern till Kungl. Maj:t 1809–1815 (vol. 76), RA.
- 190 Brev till Nordström 5 juni 1810, Autografsamlingen: Elsa Fougt, KB.
- 191 Skrivelse från Gustaf af Wetterstedt till Kungl. Maj:t 31 januari 1811, Hovkanslern till Kungl. Maj:t 1809–1815 (vol. 76), RA.

- 192 Det är dock nödvändigt att hålla i minnet att Kungl. boktryckarens ställning inte bara avgjordes av personliga egenskaper, utan också av exempelvis politiska och samhällsekonomiska orsaker. Bland annat förlorade Peter Momma många av sina förmåner då mössorna tog över makten 1766 av rent politiska skäl. Vidare påverkade naturligtvis det ekonomiska läget i landet möjligheterna för Kungl. boktryckaren att få sin ersättning höjd.
- 193 Johan Svedjedal, "Busy Being Born or Busy Dying? A new model for describing literary professions", *The Literary Web. Literature and Publishing in the Age of Digital Production. A Study in the Sociology of Literature*, Acta Bibliothecae Regiae Stockholmiensis 62 (Stockholm, 2000), s. 125–132.

ABSTRACT

Anna-Maria Rimm, *Elsa Fougts som Kungl. boktryckare. (Elsa Fougts as Royal Printer.)*

Elsa Fougts (1744–1826) was one of the most powerful figures in the Swedish book trade of her time. For nearly thirty years, she held the position of Royal Printer in the Swedish realm and accordingly ran the large and prestigious printing house *Kongl. Tryckeriet*. She also ran several enterprises that were attached to the printing house, including a publishing firm, a type foundry, and a bookshop that traded in foreign books.

While previous research about the late eighteenth-century book trade in Sweden has seen Elsa Fougts primarily as a passive figure, the *widow* of the Royal Printer Henric Fougts, this study argues that she was an active entrepreneur in her own right. Elsa Fougts worked independently for thirty years after her husband had died, and, moreover, she already worked as a married woman, although unofficially. *Kongl. Tryckeriet* was a typical family business in which each family member's contribution was necessary for its survival. Elsa Fougts, being the daughter of the previous Royal Printer Peter Momma, had literally grown up in the business, and most probably received both the essential training and the network contacts that a future career in the trade required, even though, being a woman, she was not permitted apprenticeship as a printer. It is important to stress that the wives of entrepreneurs often worked in the family business. After her husband's death, she was able to represent her companies officially, since widows were allowed by law to run businesses.

The fact that Elsa Fougts was a woman living and working in a patriarchal society does not seem to have particularly affected her role as Royal Printer. In comparison with her predecessors, her position as Royal Printer appears to have been remarkably strong. For instance, her recurrent demands to the authorities for higher financial compensation for printing and publishing official documents were accepted more often than those of her predecessors.

Elsa Fougts was a skillful business strategist who tried to consolidate her companies in many ways. Her most noteworthy tactic was to make use of her official position as Royal Printer and the prestigious trademark of *Kongl. Tryckeriet* for the purpose of benefiting her other, private, enterprises. Thus, it is evident that her different companies were tightly interwoven, even though the printing house *Kongl. Tryckeriet* held the most prominent place in her business empire.